

Tomin stav o ženi često se prosuđuje na temelju oskudnih informacija veoma pristrano i površno te se Tomu bez grižnje savjesti gdjekad svrstava među ženomrsce ili mizogine. U ovoj raspravi ne želim pod svaku cijenu braniti sve što je Toma rekao o ženi, nego mi je namjera iznijeti ono pozitivno i za ženu povoljno – ima mnogo toga, a za ono što je o ženi rekao nepovoljno, kanim iznijeti razloge. Čitatelj će tada moći sâm prosuditi što valja misliti o Tominim stavovima prema ženi i koliko su opravdane zamjerke koje mu se upućuju. Na kraju dodajem nešto i o osobnom Tominom životnom stavu prema ženama.

1. Zamjerke upućene Tominu učenju o ženi

Najprije navodim uglednog franjevačkog teologa o. Karla Balića, koji je g. 1938. u knjizi *Sveti Toma Akvinski i drugi naučitelji* iznio mnogo toga na račun sv. Tomc. Zamjera Tomi što je učio da je žena *mas occasionatum*, nešto *deficiens* (biće manjkavo), i to potvrđuje upućivanjem na *Sumu teologije*, I, c. 92, a. 1 ad 1; 99, 2 ad 2; 115, 3 ad 4.¹ U bilješci 134. pak navodi autore koji se obaraju na Tomino učenje o ženi. Spominje talijansku spisateljicu Elizuru Salerno koja 1917. piše da je Toma ženu stavio u kategoriju luđaka i djece. H. V. Borsinger, njemačka spisateljica također se obara na Tominu nauku o ženi (1930). Kad ju je zbog toga g. 1933. napao kapucin o. A. Nussbaumer, u njezinu je obranu iste godine ustao austrijski teolog Albert Mitterer koji je ustvrdio da je *mas occasionatum* »temeljni kamen u Tominu učenju o ženi«² i »da se manja vrijednost žene sastoji upravo u onome u čemu se razlikuje od muškarca, jer žena je zapravo muškarac (*mas*), ali je postala ženom zbog toga što se kod nastajanja muškarca ispriječila neka zapreka (*occasionatus*)... pa je zbog toga u vlastitom biću (*Sosein*) i u svojoj djelatnosti (*Tätigsein*) na nižem stupnju nego muškarac (*untermännlich*). On (= Nussbaumer – *op. A. P.*) bi (da se bolje upoznao s Tominom biologijom) bio priznao da je Toma androkraciju i okrnjeno pravo žene logično izveo iz tog polazišta...«³

1 K. BALIĆ, *Sv. Toma Akvinski i drugi naučitelji*, Zagreb, pretiskano iz »Bogoslovske smotre«, 1938, str. 31. Djelo je dio polemike između tog uglednog franjevačkog autora i dominikanca o. Hijacinta Boškovića.

2 A. MITTERER, »Mann und Weib nach dem biologischen Weltbild des hl. Thomas und der Gegenwart«, u: *Zeitschrift für kath. Theologie*, LVII (1933), str. 553, Innsbruck.

3 *Ondje*, str. 534.

Budući da se o. Balić od tih primjedbi ne ograđuje, razložno je pretpostaviti da se s njima slaže. A da je tako pokazalo se izdanjem njegova djela *Tomizam u svjetlu naučne i nenaučne kritike* (1941), u kojoj ponavlja isto što je bio napisao prije u izdanom djelu samo što neke stvari koje su prije bile u bilješki sada stavlja u sâm tekst.⁴

Vjekoslav Bajsic g. 1970. u *Vjesniku đakovačke biskupije* piše o tome zašto je žena isključena iz svećeništva. Kao razlog navodi nazor ili doktrinu »po kojoj je samo muškarac pravi i potpuni čovjek..., dok je žena prema Aristotelu i sv. Tomi 'mas occasionatus' – manjkavi, neuspjeli muškarac (S. Th. I, q. 92, a. 1; q. 99, a. 2), koji je na svijetu zato da pomogne muškarcu kod rađanja djece... Očito da ta 'deficientia naturae particularis' ne donosi nikakav plus unutar ljudskoga... Muško i žensko se odnose kao savršeno i nesavršeno, a ne kao komplementarni dijelovi jedne fizičke i psihičke cjeline.«⁵

Godine 1971. u *Svescima* objelodanjen je prijevod članka Heinricha Schippergesa: *Prilog antropologiji spolnosti*.⁶ Autor tu, naravno, spominje Aristotelov izraz *mas occasionatus* koji nalazimo kod Tome i koji autor tumači ne u običnom smislu, naime da je žena neuspjeli muškarac, nego da je »nepotpun i nedovljno razvijen čovjek« (istaknuo A.P.), pa nastavlja: »Ta naprosto užasna hipoteza zasnivala se na antiknoj psihologiji, a tek je u naše doba dobila zadovoljštinu kad su američke pobornice ženskih prava pojmu 'mas occasionatus' suprotstavile pojam 'mulier occasio-nata'...«, tj. da je muškarac »nepotpuno žensko biće.«⁷

Ljiljana Matković je g. 1973. objavila knjigu *Žena u Crkvi* u kojoj je veoma opširno izložila Tominu nauku o ženi.⁸ Toma je – piše ona – preu-

4 K. BALIĆ, *Tomizam u svjetlu naučne i nenaučne kritike*, Šibenik, Bogoslovna biblioteka Franjevačke visoke bogoslovne škole u Makarskoj, 1941, str. 119. skupa s bilj. 51.

5 Vjekoslav BAJSIĆ, »Ništa drugo«, u: *Vjesnik đakovačke biskupije*, XXIII (1970), br. 9, str. 165, Đakovo. Na ovaj članak reagirao je o. Tomo VĀREŠ u članku »Toma Akvinski u našoj pokoncilskoj publicistici« (*Obnovljeni život*, XXIX /1974/, br. 4, str. 402), pa opet replicirao u osvrtu »Odgovor« (*Obnovljeni život*, XXX /1975/, br.1, str. 100-103, Zagreb).

6 H. SCHIPPERS, »Prilog antropologiji spolnosti«, u: *Svesci*, br. 19-20 (1970-1971), str. 41-53, Zagreb. Na ovaj se članak kritički osvrnuo Jordan KUNIČIĆ u raspravi »Sek-sualna pseudoetika«, koja se nalazi u djelu *Seksualna problematika u neoteologizmu*, Zagreb, Dominikanski provincijalat, 1974, st. 41-94; vidi posebno str. 48-53, gdje uvaženi autor govori o »falsificiranju Tomine misli« od Schippersa.

7 H. SCHIPPERS, *nav. čl.*, str. 48

8 Lj. MATKOVIĆ, *Žena u Crkvi*, Zagreb, KS, 1973, str. 79. Autorica misli na *Summa teol.*, I, q. 92, a. 1. No Toma ne običava reći odmah sve o nekoj temi nego samo onoliko koliko mu je u određenom kontekstu potrebno. *A to mnoge vara*. Kontekst pak sljedećeg članka tražio je *dopunu*, stoga Toma piše: »Muškarac i žena ne združuju se samo radi nužde rađanja, kako to biva kod ostalih osjetljivih bića (mi bismo običnim rječnikom rekli: kod životinja! – *op. A. P.*), nego također radi domaćinskog života, u kojem su različiti poslovi muškarca i žene...« (I, q. 92, a. 2, in corp. art. Tertio). Iz ovog

zeo Augustinovu misao da je žena *samo* (istaknuo A.P.) pomoć muškarcu pri rađanju djece, a inače mu njezina pomoć nije potrebna. »On je razradio čitavu teoriju o manjoj vrijednosti žene. Danas smo zaprepašteni čitajući njegove retke o ženi, ali zacijelo bi sv. Toma bio zaprepašten kad bi vidio da se njegovo mišljenje održalo sve do danas, makar je znanost dokazala antropološku neosnovanost njegovih tvrdnji.«⁹

Stoga autorica, podsjetivši na aristotelovsko poimanje muškarca kao aktivnog počela u ljudskoj oplodnji, a žene kao pasivnog počela, tvrdi da je iz toga »proizašao zaključak da je muškarac jedini pravi spol, dok je žena *'mas occasionatus'*, tj. promašen ili neuspio muškarac... (*Summa theol.*, I, q. 923, art. 1 i q. 99, art. 2). Žena je za sv. Tomu *'aliquid deficiens'*, dakle defektno biće. Ta nedostatnost i nepotpunost... pogada ženinu dušu i tijelo... To je razlog zbog kojega joj treba uskratiti svaku političku odgovornost, pravo poučavanja, i, naravno, sakrament sv. reda, kao i svaku duhovnu jurisdikciju. Budući da je žena po naravi slabo biće, potrebno joj je da bude pod zaštitom muškarca koji nad njom mora vladati kao gospodar nad *svojim robom* (istaknuo A. P.!) (*Summa theol.*, I, q. 92, a. 1; *Contra Gentes*, III, 123).«¹⁰

citata slijedi kako tvrdnja da je žena potrebna muškarcu *samo* radi rađanja – spušta čovjeka na razinu životinje, što Tomi nije bilo ni na kraj pameti!

Usput pripominjem da ni drugim srednjovjekovnim teolozima nije smetalo da o tim dvjema zadaćama žene govore odvojeno, na raznim mjestima. Tako npr. sv. Bonaventura navodi da je žena *pomoć mužu za rađanje djece* u djelu *In II Sent.* (d. XX, q. 1, u izd. Quaracchi t. II, 1885, str. 477-478), dok u *In IV Sent.* (d. 27, a. 1, q. 2; u izd. Quaracchi t. IV, 1889, str. 678 B) dodaje da je posebna dužnost žene da dijete hrani, odgaja i s njime suosjeća (in nutriendo, in compatiendo). Kod Bonaventure nisam našao podatak da žena treba upravljati »poslovima domaćinstva«.

9 Lj. MATKOVIĆ, *ondje*, str. 79.

10 *Ondje*, str. 80. – Pustivši drugo po strani, želim istaknuti da Tomina mjesta što ih je cijenjena autorica navela treba *drukčije* interpretirati. Uzmimo najprije *Sumu teologije*, I, q. 92, a. 1 ad 2. Tu se razlikuje *subiectio servilis* (ropska ili služinska podložnost) i *subiectio oeconomica vel civilis* (obiteljska ili građanska podložnost). Kod one prve onaj tko je nadređen (praesidens) služi se podložnikom za svoju korist, no to nije normalno, to je posljedica grijeha (*talīs subiectio introducta est post peccatum*). Druga pak podložnost, kod koje nadređeni upravlja podložnicima radi njihova dobra i koristi, normalna je, odgovara naravi stvari. Ta se podložnost ostvaruje (tj. treba da se ostvaruje) između građana i onih koji upravljaju gradom ili državom, kao i između članova obitelji i njezine glave, dakle i između žene i muža. Ovakvo je tumačenje spomenutog teksta potvrđeno sljedećim člankom iste kvestije 92; u tom članku naime Toma uči da »zduženje muža i žene treba biti veza druga i družice (*socialis coniunctio*)« i da »muž ne smije prezirati ženu kao da mu je podložna poput ropkinje ili sluškinje (*tanquam serviliter subiecta*)« (I, q. 92, a. 3.). Autorica je navela i *Sumu protiv pogana*, III, 123. No ja u tom poglavlju ne vidim da bi muž ženom trebao vladati kao svojim robom. Naprotiv, Toma na tom mjestu piše npr. ovo: »Između muža i žene, čini se, vlada najveće prijateljstvo (*maxima amicitia*) (u izd. Pera, Torino, Marietti, br. 2964). Ili ovo: »Kad bi muž napustio svoju ženu, ne bi to bila ravnopravna zajednica (*aequa societas*), nego određeno robovanje ili služenje od žene« (br. 2962). Doduše, u istom br. 2962 kaže – kako je i ispravno – da ni žena ne smije napustiti svoga muža, pa tu kao razlog navodi podložnost žene mužu (da je njemu »po naravi podložna kao svome

U vezi sa ženom kao slikom Božjom autorica piše: »Iz toga slijedi da je *samo muškarac* (istaknuo A. P.)... stvoren 'na sliku Božju'... (1 Kor 11,7).¹¹

Na kraju navodim i ovu autoričinu tvrdnju: »Tomina nauka o duši dolazi u proturječje s njegovom naukom o manjoj vrijednosti žene, jer na kraju procesa prokreacije, kako on sam veli, Bog udahnuje dušu ljudskom biću bez obzira na to kojeg je spola i nezavisno od 'oblika' i 'grade'.¹²

Godine 1976. izdao je Yves Ivonides knjigu o sv. Franji Asiškom, *Vječni zaljubljenik*, u kojoj suprotstavlja sv. Franju i sv. Tomu pišući: »A mozak srednjeg vijeka, sv. Toma Akvinski, koji je navodno užarenom glavnom otjerao zavodnicu, ostavio je zapisano da je žena 'neuspjelo i slučajno stvorenje'.«¹³ I to je sve što je autor o toj temi napisao!

Žarko Gavrilović u knjizi *Na braniku vjere i nacije*, izdanoj 1986, gotovo doslovce ponavlja riječi Lj. Matković koje je napisala u knjižici *Žena u Crkvi*: »...Toma Akvinski... smatra da je jedino muškarac pravi čovečiji pol, pošto je žena nešto niže, jer se rađa usled nekakve greške u semenu ili pod uticajem južnih vetrova.«¹⁴

upravitelju«), što je jako sociološki obojeno. Između svih sedam razloga koje Toma navodi u prilog nedjeljivosti braka taj je razlog možda najslabiji. U svakom slučaju, ako Toma u istom poglavlju govori o odnosu između muža i žene kao o najvećem prijateljstvu i kao o ravnopravnoj zajednici, više je nego bjelodano da ona podložnost o kojoj govori ne može biti robovanje ili služenje, kako nas autorica želi uvjeriti.

- 11 *Ondje*, str. 80. Kako se to može ustvrditi kad Toma u *Sumi teologije* (I, q. 93, a. 4 ad 1) piše: »I u muškarcu i u ženi nalazi se Božja slika s obzirom na ono u čemu se ona poglavito (*principaliter*) sastoji, tj. s obzirom na umsku narav«? Istina je, doduše, da Toma još nešto tomu dodaje, ali time *ne poriče ono glavno*. Toma naime, prisiljen tekstom sv. Pavla, kako su ga onda tumačili (1 Kor 11,8-9), izriče misao da je muž u nekom, drugotnom smislu, počelo i svrha žene jer je, prema Knjizi postanka (2,22), Eva bila stvorena od Adamova rebra da mu bude pomoćnicom (Post 2,18. U tomu su sv. Pavao te crkveni oci i teolozi vidjeli neku daleku sličnost s Bogom, koji je počelo i svrha cijelog stvorenja. S tog gledišta bi samo muž bio slika Božja, a ne žena. No za Tomu je to gledište manje važno, drugotno (on piše: *secundario*); sličnost muškarca i žene po umskoj naravi – ostaje ono *glavno i najvažnije*. Zato će Toma u *Tumačenju I. poslanice Korinćanima* (gl. 11, lekc. 2, pretposljednji stavak) napisati da je *bolje* reći da je »biti slika Božja« zajedničko muškarcu i ženi, a »biti slava Božja« da je svojstveno izravno muškarcu.
- 12 *Ondje*, str. 81 – Na sve gornje tvrdnje poznate autorice kritički su se osvrnuli Jordan Kuničić (*Seksualna problematika u neoteologizmu* /vidi bilj. 6/, str. 53-54, bilj. 21) i Tomo Vereš (*Obnovljeni život*, XXIX /1974/, br. 4, str. 402; *Iskonski mislilac*, Zagreb, Dom. naklada Istina, 1978, str. 107-109). Na kraju želio bih izraziti čuđenje kako oni koji vide *proturječje* između Tomina učenja da i muškarac i žena od Boga primaju ljudsku dušu, i njegova navodnog učenja da je žena manje vrijedna – nisu došli na misao da se zapitaju jesu li baš *dobro* shvatili *cijelu* Tominu misao!
- 13 Y. IVONIDES, *Vječni zaljubljenik*, Zagreb, Provincijalat franjevaca konventualaca, 1975, str. 111.
- 14 Ž. GAVRILOVIĆ, *Na braniku vjere i nacije*, Beograd, 1986, str. 92.

Inače, autor pošteno priznaje – za razliku od nekih katoličkih pisaca – da su ona mjesta u Pavlovim poslanicama gdje piše da je muž glava ženi (*Ef* 5,22-25; *1 Kor* 11,3-12 i dr.) razlog da žena u kršćanstvu nije u svemu izjednačena s muškarcem. »Ona i slična učenja ostalih apostola, kasnije razrađena u učenju Istočne i Zapadne crkve, razlog su što žena nije u svemu izjednačena sa muškarcem u hrišćanstvu...«¹⁵

Petar M. Anđelović, koji se u časopisu *Nova et vetera* od g. 1988. opravdano bori da i žene postanu subjekti ljudske kulture i znanstvenog dijaloga i da se pravednije vrednuju, također se osvrće i na Tomin stav prema ženi. No on zapravo gotovo doslovce ponavlja što je već prije napisala Lj. Matković u spomenutoj knjižici, str. 79-81, a da nije naveo izvor.¹⁶

Marijan Vugdelića u *Službi Božjoj* od g. 1989. iz biblijskih mjesta *Knjige Postanka* 1,27 i 2,19-20.23-24 ispravno zaključuje da »treba odbaciti dvostruku mjeru vrednovanja, dvostruk moral (jedan za muškarce, a drugi za žene) i antifeminističke predrasude,«¹⁷ ali zatim primjećuje:

»Pod utjecajem Aristotela srednjevjekovni su teolozi ograničavali spolnost na tjelesno-biološku sferu. U tom viđenju komplementarnost muža i žene ograničavala se na prokreaciju. Po sv. Tomi 'za bilo koju drugu zadaću čovjek (u izvorniku stoji *vir*, a ne *homo*, pa prema tome treba prevesti *muškarac*, a ne: čovjek – *op. A. P.*) je bolje poslužen od drugog čovjeka (= muškarca – *op. A. P.*) nego od žene' (*S. th.*, I, q. 92, a. 1). Polazeći od tih predrasuda, Toma će doći do sablažnjivih tvrdnji. Tako on tvrdi da je žena u odnosu prema čovjeku (valjda i ovdje treba biti: u odnosu prema muškarcu! *op. A. P.*) biće koje nije doseglo svoju savršenost (*mas occasionatus*). Iako ona živi s čovjekom (= s muškarcem – *op. A. P.*) u autentičnom odnosu ljubavi, Toma drži da je inferiornija od čovjeka (= od muškarca – *op. A. P.*) na kulturnom i društvenom polju (*S. th.*, I, q. 92, a. 2). – Sv. Tomi i drugim antifeministima treba s Biblijom u ruci reći da bi bez Eve na svijetu bilo sumorno, da se ne bismo izvukli iz duboke adamovske depresije osamljenosti.«¹⁸

Iako M. Szentmártoni D.I. u svojoj knjizi *Psihologija duhovnog života*, objelodanjenog g. 1991, ne ubraja Tomu među antifeministe, ipak začudo ponavlja onu ozloglašenu izreku o ženi kao *mas occasionatum*, kao da

15 *Ondje*, str. 90.

16 P. M. ANĐELOVIĆ, OFM, »Žena u Crkvi poslije Drugog vaticanškog sabora«, u časopisu *Nova et vetera*, XXXVIII (1988), br. 1-2, str. 147-148, Sarajevo.

17 M. VUGDELIJA, »Dekalog: Putokaz autentičnog ljudskog življenja danas?«, u: *Služba Božja*, XXIX (1989), br. 1-2, str. 20, Makarska.

18 *Ondje*, str. 20, bilj. 458. – Autor, zbog manjka povijesnog smisla, ubraja Tomu u antifeministe i sablažnjuje se nad nekim njegovim tvrdnjama, a zaboravlja da je upravo Biblija, prema ondašnjoj općeprihvaćenoj interpretaciji, velikim dijelom uzrok njegovih »sablaznjivih« tvrdnji.

jedino to određuje Tomin stav prema ženi. Autor piše: »Ne znamo da li je (Toma) žene baš mrzio, ali svakako nije znao što započeti s njima, kako ih smjestiti čak ni filozofijski: smatrao ih je 'promašenim muškarcima'.«¹⁹

U *Bogoslovskoj smotri*, LX (1990), br. 3-4, tiskana su predavanja XXX. teološko-pastoralnog tjedna u Zagrebu, koji se održao 23-26. I. 1990, a glavna tema rasprave bila je upravo *dostojanstvo žene*. Tu nalazimo vrijedan članak Vjekoslava Bajsića »Žena kao čovjek« (str. 144-154) u kojem tumači i Tomine stavove o ženi na osnovi *Sume teol.*, I, 92, a. 1, i 99, a. 2. Nije, nažalost, uzeo u obzir i I, 93, a. 4. Zato upozorujem na zanimljivu autorovu misao – koja mi se čini ispravnom – da na početku starovjekovnih i srednjovjekovnih nepovoljnih stavova o ženi ne stoji »neka namjerna muška filozofija ili teologija«, nego neke stvarne društvene i kulturne prilike, koje se prihvaćaju kao samo po sebi razumljive, a *tek onda* dolazi »razmišljanje o tim odnosima, kako bi se shvatilo i opravdalo njihovo postojanje.« (*Ondje*, str. 147) – S. Rebeka Anić u članku »Žena – slika Božja« (str. 290-301), slijedeći Elisabeth Gössmann i Theodora Schneidera, prilično objektivno prikazuje Tominu nauku o ženi (str. 292-293). Ne bih se, međutim, složio s autoricom »da je vrhunac Tominih izjava o ženi zaključak da je muški spol plemenitiji nego ženski« (str. 292). To je, doduše, Toma napisao – a uzroci su tomu ne samo ondašnje prirodne znanosti nego i štošta drugo, npr. društveno-kulturne prilike, ali je Toma pred očima imao i Bibliju, gdje je našao da se slika Božja nalazi kako u muškarcu tako i u ženi (*S. th.*, I, 93, a. 4 ad 1; a. 6 ad 2). Autorica drži da je glavni uzrok srednjovjekovne slike o ženi približavanje suvremenoj prirodnoj znanosti i naravnoj filozofiji (*ondje*, str. 293). Ja bih rekao da je to jedan od uzroka, ali da je glavni, u to sumnjam. Također nije točno što autorica kaže da sv. Bonaventura ne govori kao Toma »o većem intelektu kod muškaraca, a neznatnom kod žena« (*ondje*, 293). Npr. u komentaru *In II Sent.* (d. 16, q. 2, a. 2 ad 1-2; d. 18, a. 1, q. 1, na kraju zaključka) Bonaventura piše da muškarac »označuje viši dio razuma, a žena niži«. Osim toga kaže da je davao uvidio kako je žena »manje mudra« (*minoris sapientiae*) nego muškarac (*In II Sent.*, d. 21, a. 2, q. 1, u drugom dijelu zaključka). Istina je ipak to da je kod Tome ta stvar izrazitija.

Najdalje je u obezvrijeđivanju sv. Tome, kad je riječ o njegovu nazoru na ženu, otišao neki V. K. (u članciću »Fuj, ženo!« – *Večernji list*, 27. X. 1991, str. 23): »Kao osoba, žena je biće nepotpuno i bezvrijedno. (Toma Akvinski, *Summa theologiae*, 13. st.)« Tu »doznajemo« dvije stvari: 1. da je žena kao *osoba* biće nepotpuno; 2. da je biće *bezvrijedno*. I to se bez ustezanja pripisuje jednom od najvećih mislitelja kršćanstva!

19 M. SZENTMÁRTONI, DI, *Psihologija duhovnog života*, FTI, Zagreb 1990, str. 230-231. – Čudne tvrdnje, jer je za Tomu žena kao i muškarac *razumsko osjetilno biće* (*animal rationale*) i *slika Božja (imago Dei)*; žena je tu određena filozofski i teološki.

2. Tomini pozitivni tekstovi o ženi

Slika o Tomi što je većina navedenih tekstova izazivlje vrlo je sumorna, da ne kažem porazna. Međutim, valja postaviti pitanje: je li uistinu baš sve tako crno kako navedeni tekstovi govore? Ima li u cjelokupnom Tominu djelu svjetlijih tekstova koji o ženi govore nešto pozitivnije? Ako ima, *pravedno* je da se iznesu na vidjelo i da se pri prosudbi Tomina stava uzmu u obzir.

U tu ću svrhu uzeti u razmatranje glavno Tomino djelo, *Sumu teologije*, pisanu g. 1266-1272. A ono što nema u *Sumi teologije* dopunit ću tekstovima iz njegova mladenačkog djela *Komentara na četiri knjige Sentencijâ Petra Lombardskog*, pisanog g. 1254-1256, i iz *Sume protiv pogana*, pisane g. 1259-1264.

2. 1. Suma teologije

A. Tekstovi u kojima se podjednako misli i na muškarca i na ženu

Neki autori tvrde da je Toma razradio cijelu sustavnu teoriju o ženi. Zapravo, on nema posebne rasprave o toj temi jer u njegovo doba to uopće nije bilo tako aktualno kao što je danas. On naprosto govori o čovjeku (*homo*) u odnosu prema Bogu, a to podjednako uključuje i muškarca (*vir*) i ženu (*mulier, femina*). Naime Toma je u prvom redu *teolog*. O ženi govori posebno samo onda kad to nužno iziskuje predmet o kojem raspravlja, npr. kad je riječ o stvaranju žene, o grijehu praroditelja, o ženidbi i sl. No, razmotrimo problem поближе.

U tu svrhu povest ću čitatelja ukratko kroz cijelu *Sumu teologije*, da bi onaj koji je dovoljno ne poznaje uočio *koja je glavna zauzetost Tome kao teologa*, i da je pitanje žene – ne ukoliko je ona čovjek, nego ukoliko se razlikuje od muškarca – zapravo *rubna tema* njegove teologije. Da je ta tema u njegovo doba bila aktualna, bio bi joj, bez sumnje, posvetio više važnosti.

I. dio Sume raspravlja o otajstvu Boga, jednoga i trojnoga, o *proizlaženju (exitus)* stvorenih bića od Boga, o Božjem upravljanju svijetom. Među stvorenim bićima, dakako, najodličnije mjesto zauzima čovjek. Toma, govoreći o čovjeku, o njegovoj duhovnoj i besmrtnoj duši te o njezinim djelatnostima, dakle i o umskoj spoznaji i htijenju, *ne pravi nikakve razlike između muškarca i žene*. Od 584 članaka u *I. dijelu Sume*, o ženi se posebno govori otprilike u 10 članaka. Npr. u q. 94, a. 1-4, raspravlja se o stvaranju Eve, a o ženi kao slici Božjoj u q. 94, a. 4. Tvrdi se dalje da bi u stanju iskonske nevinosti postojao i ženski spol (q. 96, a. 4) te bi se množenje ljudi događalo spolnim općenjem (q. 96, aa. 1-2).

II. dio Sume, kako je poznato, ima dva odsjeka, koji se obično označavaju rimskim brojkama: I-II. i II-II. U I-II. rasprava počinje temom o

vraćanju (reditus) čovjeka Bogu, dok se u II-II. ta rasprava nastavlja, i to bez ikakve diskriminacije među muškarcem i ženom.

Konačni cilj, odgovornost za čine, dobre i loše navike, kreposti i darovi Duha Svetoga, zakon i milost, mogućnost zasluga (o čemu je riječ u I-II) – sve se to tiče čovjeka kao čovjeka, bio on muškarac ili žena. Od 583 članaka u I-II *Sume teologije* samo se jedan članak (q. 81, a. 5) odnosi na ženu, tj. na Evu i njezin grijeh.

U II-II. Toma raspravlja o bogoslovnim krepostima (vjeri, nadi i ljubavi), o stožernim i njima srodnim krepostima, o darovima Duha Svetoga, o karizmama, o kontemplativnom životu, o redovništvu i, naravno, o grijesima. Sve se to odnosi naprosto na čovjeka, bio on muškarac ili žena. Od ukupno 921 članaka tri se članka posebno odnose na ženu. To je članak u kojem raspravlja o svjedočenju žene na sudu (II-II, q. 70, a. 3); zatim članak o kićenju žena (q. 169, a. 2) te napokon o karizmi mudrog i umnog govora (*gratia sermonis sapientiae et scientiae*) i o njezinu ograničavanju na privatno područje (q. 177, a. 2). No o tom će još biti govora.

U III. dijelu *Sume teologije* Toma raspravlja o Kristovu utjelovljenju i o otajstvima njegova života, posebice o muci te o uskrsnuću i uzašašću. Zatim izlaže nauku o sakramentima, počevši od krštenja preko potvrde i euharistije do pokore; od sakramenta pokore obradio je samo šest pitanja (kvestije, *quaestiones*). Ostalo su njegovi učnici – vjerojatno njegov osobni tajnik Reginald iz Piperna i drugi – nadopunili uzcvši kvestije i članku iz Tomina mladenačkog djela, tj. iz *Komentara na Sentencije Petra Lombardskog*. To je tzv. *Supplementum* ili *Dopunjak* (dopunski dio) *Sume teologije*. O tome ćemo također govoriti opširnije.

Od 598 članaka, koliko ih ima *Suma* u II. dijelu, 23 članka su posvećena jednoj ženi, Majci Božjoj (qq. 27-32; q. 35, aa. 3-4.6; q. 38, a.4). Dodajmo još da autor u q. 67, a. 4, obrazlaže tezu kako u nuždi može krstiti ne samo muškarac nego i žena.

Iz svega rečenoga razvidno je da Toma u *Sumi teologije* svom predmetu pristupa kao teolog, a ne kao filozof, psiholog, sociolog ili prirodoslovstvenik, iako od svega toga ima poprilično, no sve je to stavljeno u službu teologije. S tog je gledišta žena, po Tomi, *ravnopravna s muškarcem*. I žena i muškarac *potječu od Boga* i žena i muškarac imaju *isti cilj* (Boga), *isto određenje*, u biti *isti put* za ostvarenje svrhe ljudskog života. Ako ima nekih stvari u kojima je žena u nepovoljnijem položaju nego muškarac – a ima ih – to nije u odnosu prema Bogu nego u odnosu prema ljudima (*coram mundo*); to se tiče društvene dimenzije ljudskog života. A to nije prvobitna tema teologa, premda se on i tim pitanjima mora baviti. O tom će još biti riječi.

B. Tèkstovi kojima se ženi izričito priznaje ravnopravnost s muškarcem

Počnimo kao i prije (2.1.A) s I. dijelom *Sume teologije*, gdje nalazimo dva važna iskaza: a) iskaz o Božjoj namjeri da stvori ženu i da u ljudskom rodu bude i ženâ i muškaraca; b) iskaz da se i u ženi i u muškarcu nalazi slika Božja.

a) Prvi iskaz nalazi se u okviru pitanja koje istražuje je li Bog stvarajući svijet i čovjeka trebao stvoriti ženu. Toma, prema ondašnjoj metodi raspravljanja, najprije navodi razloge *protiv* (3) a zatim razloge *za* (Post 2,18: »Nije dobro da čovjek bude sam: načinit ćemo mu pomoć kao što je on«). Slijedi mjerodavno rješenje profesora (*sententia magistrî*): Ta je pomoć dana u svrhu razmnožavanja ljudskoga roda. Naime, kod biljaka je u jednoj jedinki aktivna i pasivna moć (*virtus*), sila, sposobnost za oplodnju; kod savršenih životinja aktivna je moć kod muške jedinke a pasivna kod ženske; isto je tako kod čovjeka. Čovjek, doista, ima *odličniju životnu djelatnost* nego razmnožavanje; to je *mišljenje* (*intelligere*), koje pripada i muškarcu i ženi. Stoga je bilo svrsishodno da muški i ženski spol budu odijeljeni: muški u jednoj, a ženski u drugoj jedinki. One se povremeno združuju radi rađanja djece, prema Knjizi Postanka 2,23: »Bit će dvoje u jednom tijelu.«

To je dakle Tomino rješenje postavljenog pitanja. U njemu ima znatan broj zastarjelih elemenata, npr. onih koji su uzeti iz tada uvriježenih bioloških shvaćanja. Ali je, usprkos tomu, Toma iznio pažnje vrijedan razlog zašto je Bog stvorio napose ljude muškoga, a napose ženskoga spola.

Valja odmah dodati i to da Toma u ovom članku *nije imao namjeru ograničiti zadaću žene samo na pomoć muškarcu u rađanju*, kako mnogi pišu. Naime već u sljedećem članku (I, 92,2) ističe da je žena pomoć muškarcu *i u domaćem životu* (*domestica vita*); po tome se čovjek razlikuje od životinja.²⁰ Osim toga žena je *čovjek*, pa kao takva i ona ima, kao i muškarac, *odličniju životnu djelatnost*, a to je *mišljenje* (*intelligere*), kako smo maloprije kazali.

Pošto smo izložili profesorovo rješenje i kratko se na nj osvrnuli, obratimo pozornost na odgovore što se odnose na one prve razloge, razloge »*protiv*« (tj. protiv rješenja da je Bog trebao stvoriti ženu); Toma na razlog »*za*« (tj. rješenje da je Bog trebao stvoriti i ženu) nije odgovorio jer mu se činio nepotrebnim.

Sva su tri razloga »*protiv*« zapravo antifeministička: čemu žena kad je ona slučajno i manjkavo biće (*occasionatum et deficiens*), kad je po naravi

20 *Summa theol.*, I, q. 92, a. 2: »Mas et femina coniunguntur in hominibus non solum propter necessitatem generationis, ut in aliis animalibus; sed etiam propter domesticam vitam, in qua sunt alia opera viri et feminae...«. Dakle ima tu *komplementarnost* između muža i žene ne samo glede rađanja nego i glede drugih stvari, npr. glede obiteljskog života. Na to je upozorio i Aristotel u *Nikomahovoj etici*, VIII, 12, 1162 a

manje vrijedna od muškarca i kad je muškarcu povod za grijeh. Toma u odgovorima – a to treba posebno istaknuti – *otupljuje oštricu navedenih razloga*, premda pritom ne možemo očekivati da u svemu zastupa današnja shvaćanja. Ako 1. razlog zastupa mišljenje da je žena slučajno i nesavršeno biće, Toma odgovara da se to može prihvatiti samo gledajući usmjerenje posebne naravi (*natura particularis*), tj. muškog roditelja, ali ne kad imamo u vidu Boga i svekoliku narav (*natura universalis*). Ako je žena manje vrijedna nego muškarac, kako se kaže u 2. razlogu, to ne znači – kaže Toma – da ona mora biti mužu podložna kao robinja ili sluškinja, nego kao *član obitelji i družica*.²¹ Ako je žena muškarcu povod za grijeh, kako se ističe u 3. razlogu, to ne može biti opravdan razlog protiv njezinog postojanja, jer ima i drugih povoda za grijeh (pa i muškarci mogu biti povod za grijeh ženama!); kad bi Bog sve te povode uklonio, što bi ostalo od svijeta?!

Budući da ćemo o sadržaju 2. razloga govoriti na drugom mjestu, glavnu pozornost valja obratiti na *vrlo važan iskaz* u odgovoru na I. razlog: *S obzirom na cjelokupnu narav ili prirodu, žena nije nikakvo slučajno biće nego je stvorena po usmjerenju (po nakani u analognom smislu) naravi, dakle po nakani Boga, koji je sveopći začetnik naravi*.²²

Prema tome s Božjeg stajališta ni muškarac ni žena nisu slučajna bića, nego ih je Bog *namjerno* takvima stvorio, kao što kaže Knjiga Postanka 1,27; »Muško i žensko stvori ih.« U tom su pogledu muškarac i žena *ravnopravni*. Nije mi jasno zašto to braniteljice i branitelji ženskih prava tijekom proteklih stoljeća nisu isticali. Ako je sv. Toma, prema ondašnjoj, pogrešnoj biologiji, *morao reći* da je žena »s gledišta posebne naravi«, tj. oca,²³ *nenamjeravano biće*,²⁴ branitelji se ženskih prava nisu smjeli pri-

19-24 (u Ladanovu prijevodu, Globus-SNL, 1988, str. 184). Ipak oni tu komplementarnost nisu proširili i na područje javnog života, kako danas biva.

21 Riječ je o *subiectio oeconomica*, dakle o podložnosti domaćinskoj ili obiteljskoj (vidi bilj. 10). Podložna je kao *družica*; naime, između muža i žene postoji *coniunctio socialis* (I, 92, a. 3), tj. združenje druga i družice, kao što je Adam rekao: »Žena koju si mi dao za družicu (*sociam*, u Vulgati)...« (Knjiga Postanka, 3,12). O toj će podložnosti biti još riječi.

22 *Summa theol.*, I, 92, a. 1 ad 1: »Per comparationem ad naturam universalem, femina non est aliquid occasionatum, sed est de intentione naturae ad opus generationis ordinata. Intentio autem naturae universalis dependet ex Deo, qui est universalis auctor naturae. Et ideo instituendo naturam, non solum mare, sed etiam feminam produxit.«

(S obzirom na opću narav žensko nije nešto slučajno, nego je biće koje je po nakani usmjerenjeno na rađanje. No nakana /usmjerenje/ opće naravi ovisi o Bogu, koji je sveopći začetnik naravi. Stoga je, tvoreći narav, porizveo ne samo muško nego i žensko.)

23 Usp. C. CAPELLE, *Thomas d'Aquin féministe?* Paris, Vrin, str. 53. U tom djelu s neobičnom naslovom (*Sv. Toma feminist?*) – to je autoričina doktorska disertacija na državnom teološkom fakultetu u Strasbourgu pod vodstvom poznatog profesora Jean-Marie Auberta – autorica zaključuje: »Odbacujemo optužbu protiv autora kojega sam pručila (tj. protiv sv. Tome – *op. A. P.*) – da je on bio mizogin (ženomrzac). On to

tom zaustaviti, nego su morali isticati ono što je *važnije*, a to je nakana cjelokupne naravi i nakana Božja.

Kažem da je Toma to morao reći – uostalom, kao i drugi suvremeni teolozi – na temelju svoje teološke metode, po kojoj se teologija služi i drugim znanostima, npr. filozofijom, prirodnim znanostima i sl.²⁵ Ako je tadašnja znanost smatrala da je žena »nenamjeravano biće« (a to su značenje onda pridavali zloglasnom Aristotelovu izrazu, koji je u nespretnom i spornom prijevodu Michaela Scotusa glasio: *mas occasionatus*), tada su se i Toma i Bonaventura²⁶ morali s time uhvatiti u koštac te to nekako

nije bio, ali je živio u patrijarhalnom, a samim tim u mizoginom društvu. No po mjeri milosti koja mu je dana i po mjeri svoje oštroumnosti, njegova je vizija nadmašila određeno stanje utjelovljenja Crkve u njegovu vremenu da bi nagovijestila i najavila oslobođenje žene od okova prošlih vremena, u kojima su je neki htjeli držati...« (nav. dj., str. 170). – Autoričin profesor u predgovoru iste knjige piše: »Optužiti Tomu da je mrzio žene znači zaboraviti da je bio čovjek određenog povijesnog razdoblja, ali je, usprkos općenito prihvaćenim idejama u kulturi onoga vremena, ipak tvrdio da su oba spola u biti ravnopravna« (nav. dj., str. 4).

24 To za skolastike znači *mas occasionatus*. Vidi o tom moju raspravu »Aristotel o ženi« u *Obnovljenom životu*, XLV (1990), br. 6, str. 560-566. Kod Aristotela odgovarajuće mjesto (*De generatione animalium*, II, 3, 737 a 27-28) zapravo glasi: »Ženka je kao osakaćeni mužjak«. To je samo jedna usporedba koja se temelji na vanjskom izgledu mužjaka i ženke; nije to nikakav vrijednosni sud. Kad je Michael Scotus (+1235) spomenuto djelo prevodio iz arapskoga – nije naime znao grčki – arapski je izraz *nāqis madrūr* (što odgovara grčkom *pepêrôménon*, osakaćen) preveo nepoznatom i čudnovatom riječju: *occasionatus*, pa je dotično mjesto u njegovu prijevodu glasilo: *Femina est quasi mas occasionatus*, što bi – uzimajući u obzir arapski predložak – trebalo prevesti: *Ženka je kao oštećen ili povrijeđen mužjak*, koji je pretrpio neki gubitak (usp. *Obnovljeni život*, nav. čl., str. 564). Nevolja je u tom što se riječ *occasionatus* može tumačiti na više načina, npr. u smislu »mimo namjere (usmjerenja) proizveden«, dakle »slučajan«, a upravo to se u vrijeme sv. Bonaventure i sv. Tome, na žalost, i dogodilo. Tomu je, uz nejasnoću izraza *occasionatus*, pridonijela i Aristotelova teorija o oplodnji, prema kojoj je mužjak, dakle i muškarac, djelatno (aktivno) počelo, a ženka, dakle i žena, trpno, primateljsko (pasivno) počelo. A budući da muško počelo teži za tim da začeti plod bude muški, slijedi da je ženski plod mimo usmjerenja, mimo namjere, dakle slučajan; žena bi dakle bila kao neki nedovršeni, prikraćeni muškarac. Pri takvom poimanju razumljivo je da se ondašnjim znanstvenicima, filozofima i teolozima poredbeni prilog *kao* činio suvišnim, pa su ga izostavili, i time bitno promijenili značenje rečenice jer su od usporedbe načinili jednostavnu tvrdnju! Tako je, čini se, nastala ona zloglasna rečenica da je žena *mas occasionatus*. A pritom su bili uvjereni da dotična rečenica izriče znanstvenu istinu.

25 Usp. *Suma teol.*, I, q. 1, a.5 ad 2, gdje piše da se teologija služi »filozofskim znanostima« (*philosophicis disciplinis*) kao pomoćnim znanostima. U »filozofske znanosti« tada su pripadale i prirodne znanosti. I sv. Bonaventura – raspravljajući o pitanju zašto se katkada radaju muškarci a katkada žene – izjavljuje da pritom teologiji pomažu druge znanosti, npr. prirodna i medicinska (*naturalis et medicina*); »jedna i druga treba da služi teologiji« (S. Bonaventura, *In II Sent.*, d. XX, l. 6, conclusio; u izd. Quaracchi t. II, 1885, str. 485). – Razvidno je da su i Bonaventura i Toma upotrebljavali istu metodu.

26 Glede Bonaventure usp. *mjesto nav.* u bilj. 25. On tu želi dokazati da bi u stanju iskonske nevinosti bio isti broj muškaraca i žena, što je lako dokazati – veli – s gledišta cilja, ali teško s gledišta tvorbenog počela: naime, ako je *mas occasionatus*, tj. ljudsko

uskладiti s Knjigom Postanka 1,27. A nije to bilo lako ni Bonaventuri ni Tomi jer im je stvaralo teškoće kad su rješavali pitanje bi li u stanju iskonske nevinosti – da je potrajalo – bilo žena i hoće li o uskrsnuću mrtvih uskrsnuti žene sa svojim ženskim obilježjima. I Toma i Bonaventura – unatoč teškoći što je proizlazila iz tadašnjeg poimanja žene kao *mas occasionatusa* – odlučno na spomenuto pitanje odgovaraju *potvrдно*, i to na osnovi gledišta da u Božjim očima *nije* slučajno ili nenamjeravano biće.²⁷ Toma štoviše ide i dalje – a to je, kako se čini, njemu vlastito – te tvrdi da bi u iskonskom stanju nevinosti i sami očevi (*natura particularis*) htjeli ženska bića, kćeri, tj. da bi svojom voljom utjecali na to da se rode kćeri, pa u tom slučaju one ne bi bile ni u kojem pogledu »slučajna stvorenja« nego »namjeravana« u svakom pogledu, tj. i s gledišta opće i s gledišta posebne naravi.²⁸ To se može smatrati nekom klicom novijeg, evandeo-

biće proizvedeno mimo usmjerenja tvorbenog počela, tj. muškarca, logično bi trebalo da bude više muškaraca nego žena. Ovaj *mas occasionatus* mu upravo smeta! Sa sličnom poteškoćom suočava se Bonaventura i kad je riječ o uskrsnuću: budući da su žene *mas occasionatus*, tj. bića proizvedena mimo usmjerenja ili nakane pojedinačne naravi (*praeter intentionem naturae singularis*), ne bi trebala, kao bića slučajna i nesavršna, uskrsnuti sa ženskim spolnim obilježjima; međutim, one su u skladu s usmjerenjem (nakanom) opće naravi (*de natura intentione universalis*), pa nema razloga da ne uskrsnu kao žene, (S. Bonaventura *In IV Sent.*, d. 43, dubium II; u izd. Quaracchi t. IV, 1889, str. 918).

Što se Tome tiče, vidi npr. *Suma teol.*, I, 92, a. 1 ad 1; 99, a. 2 ad 1; *Suppl.*, q. 81, a. 3 ad 3.

- 27 Vidi bilj. 26. – Toma u *Suppl.*, q. 81, a. 3 ad 3 (= *In IV Sent.*, d. 44, q. 2, a. 1, q. 1a 1 ad 3) ovako odgovara na jedan antifeministički razlog, koji je poricao mogućnost da će žene uskrsnuti sa svojim spolnim obilježjima: »Premda je rođenje žene mimo usmjerenja (namjere) posebne naravi, ono je ipak u skladu s usmjerenjem (namjerom) opće naravi, kojoj su za savršenstvo ljudske vrste potrebna oba spola. A tada (tj. o uskrsnuću – op. A. P.) neće iz spola proizlaziti nikakav nedostatak.« (Quamvis feminae generatio sit praeter intentionem naturae particularis, est tamen de intentione naturae universalis, quae ad perfectionem humanae speciei utrumque sexum requirit. Nec ex sexu ibi erit aliquis defectus, ut ex dictis /ad 2/ patet.) – Slične misli nalazimo i u *Summa contra Gentiles*, IV, cap. 88 (u izd. Pera, Torino, Marietti, 1961, br. 4229).
- 28 O. H. PESCH, inače veoma kritičan prema Tomi u vezi s pitanjem žene, u svom djelu *Thomas von Aquin, Grenze und Größe mittelalterlicher Theologie* (Matthias-Grünwald – Verlag, Mainz, 1989, str. 223), u Excursu: »Der verhinderte Mann« oder Die nicht problematischen Folgen des Südwindes, priznaje da su »takve osobne Tomine refleksije, zaključci što proizlaze iz novog temeljnog polazišta na osnovi kojega se Evanđelje sprema razbiti izobličena duha vremena koji je u ovoj točki vjeri jednaostavno bio protivan«. – Treba ipak pripomenuti da slična razmišljanja nalazimo i kod Bonaventure (*In II Sent.*, d. 20, q. 6; u izd. Quaracchi t. II, 1885, str. 486): »...A kad bi (muž) htio i zamislio roditi (generare) žensko dijete (sexum femineum), tada bi nešto slabije utjecao na nižu tjelesnu narav, pa bi sjeme bilo nešto slabije te bi se rodilo žensko dijete.« Toma pak u *Sumi teol.* (I, q. 99, a. 2 ad 2) piše: »Rodenje se žene ne događa samo zbog slabosti djelatne sile ili nerazpoloživosti naravi ... nego katkada zbog nekog vanjskog utjecaja... Također katkada zbog zamišljanja duha, na osnovi kojega se tijelo lako mijenja. A osobito se to moglo dogoditi u stanju iskonske nevinosti, kad je tijelo bilo podložnije duši: tako bi se spol poroda određivao prema volji roditelja (ut scilicet secundum voluntatem generantis, distingueretur sexus in prole).«

skog poimanja žene i spolnosti,²⁹ nekim nadilaženjem duha ondašnjeg vremena.

Zaključujući razmišljanje o prvom iskazu, navodim opravdanu tvrdnju Bénézeta Buja, profesora na teološkom fakultetu – prije u Würzburgu, a potom u Fribourgu, – koji piše: »Ako se hoće pravedno ocijeniti tekst u *Sumi teol.*, I, q. 92, a. 1 ad 1, i uopće izraze 'vir occasionatus, mas occasionatus, aliquid deficiens, quoddam imperfectum', onda se Tomino razlikovanje *natura particularis* – *natura universalis ne smije* (istaknuo A. P.) podcijeniti... Čim je riječ o '*natura universalis*', (Toma) nijeće spomenuta određenja (oznake) jer Bog, od koga narav dobiva svrhu, ne može htjeti ženu stvoriti slučajno.«³⁰

b) Drugi važan iskaz je: slika se Božja podjednako nalazi u muškarcu i u ženi.³¹

Iskaz se nalazi u okviru članka koji odgovara na pitanje: Nalazi li se Božja slika u svakom čovjeku.³² Toma najprije iznosi razloge negativnog

29 Kad je već riječ o spolnosti, zanimljivo je spomenuti da Pesch (*nav. dj.* /u bilj. 28/, str. 222-223) naziva Tomino vrednovanje spolnosti »malom pobjedom Evandjelja« (ubraja ga među *die kleinen Siege des Evangelium*), kojom se nadvladava duh ondašnjeg vremena. Naime, po Tomi čovjek nije samo duša, koja bi u tijelu prebivala kao u tamnici, nego je čovjek složevina duše i tijela, pa stoga tijelo, dakle i spol, bitno pripada čovjeku. Usp. *Suma teol.*, I, q. 98, a. 2. Zato on odbacuje mišljenje nekih crkvenih otaca da se u pretpostavljenom stanju iskonske nevinosti ljude ne bi razmnožavali spolnim općenjem. To još više odskače kad znamo da je u kršćanskom svijetu tijekom dugih stojeća vladala određena sumnjičavost glede bračnog čina. To se također vidi iz načina izražavanja Petra Lombardskog u njegovim *Sentencijama*, koje su od druge polovice XII. st. bile priručnik teologije gotovo kroz čitav srednji vijek; on govori o »dobrima braka«, koja *ispričavaju* (excusent) spolno općenje (*IV Sent.*, d. 31, c. 1 et c. 5), a taj je način izražavanja prešao i na druge teologe (Toma, Bonaventura i dr.). Dakle, prema Tomi u stanju iskonske nevinosti ljudi bi se množili spolnim općenjem (I, 98, aa. 1-2), jer – Toma se ne boji to kazati – »ono što je čovjeku naravno, grijehom mu se niti ne oduzimlje niti mu se daje«. A čovjeku je »naravno da se rada spolnim općenjem« (*ondje*). Kazati pak da bi se ljudi razmnožavali poput anđela, bez spolnog općenja – kako to piše sv. Grgur iz Nise – nije razumno (*hoc non dicitur rationabiliter* – I, 98, a. 2 c). Ima još jedna stvar koja pokazuje intelektualnu smjelost sv. Tome. Postavilo se pitanje bi li ljudi u stanju iskonske nevinosti osjećali manju nasladu pri spolnom činu negoli sada, u stanju pokvarene naravi. Toma, protiv općeprihvaćenog mišljenja Petra Lombardskoga (*II Sent.*, d. 20, cap. 1) i Bonaventure (*In II Sent.*, d. 20 q. 3; u izd. Quaracchi t. II, str. 480-482) – koji su se oslanjali na sv. Augustina (*De Genesi ad litteram*, IX, c. 10, n. 18; *PL*, 34, 399) – zastupa mišljenje da naslada ne bi bila manja, nego, dapače, veća (jer bi tada naša narav bila čistija i tijelo osjetljivije – I, 98, a. 2 ad 3). Augustinove riječi pak tumači *reverentialiter*, tj. pridaje im smisao koji odgovara njegovu rješenju, naime da tada »požudna moć« ne bi *neumjereno* prijanjala uz nasladu. Pesch u tom Tominu postupku vidi znak »slobodoumnosti« (*freizügige Gesinnung* – *nav. dj.*, str. 223).

30 B. BUJO, *Moralautonomie und Normenfindung bei Thomas von Aquin (Unter Beziehung der neutestamentlichen Kommentare)*, Paderborn-München-Wien-Zürich, Ferdinand Schöningh, 1979, (= Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes, Neue Folge 29), str. 167.

31 Usp. *Suma teol.*, I, q. 93, a. 4 ad 1; a. 6 ad 2.

32 I, q. 93, a. 4.

stava, od kojih nam je važan prvi jer je očito antifeministički; u njemu se navodi tekst iz Prve poslanice sv. Pavla Korinćanima 11,7, i to u obliku za ženu vrlo nepovoljnom: »Muž je slika Božja, a žena je slika muževa.« Rekoh da je taj oblik za ženu vrlo nepovoljan jer sv. Pavao ne kaže baš tako, nego da je muž *slika* Božja, a žena da je »slava muževa« (drugi prijevod: »odsjev čovjekov« – Zapravo bi se moralo prevesti »odsjev muževljev« jer je grčki *dóxa andrós!*). Takvo citiranje sv. Pavla, očito, izražava ondašnje, za ženu nepovoljno tumačenje. – U prilog *potvrdnog odgovora* na postavljeno pitanje Toma donosi 7. redak iz Psalma 39 (38), i to ne u doslovnom nego u »duhovnom« značenju, kako se to tada često radilo.

U *odgovoru* na zadatu temu Toma polazi od tvrdnje da je čovjek slika Božja najviše *po umskoj naravi* (*secundum intellectualem naturam*) jer po njoj najviše može oponašati Boga. Bog pak sebe spoznaje i ljubi, a po umskoj naravi i čovjek može Boga spoznati i ljubiti. Tu dolaze u obzir tri stupnja: 1. puka naravna podobnost (*aptitudo naturalis*) za te djelatnosti; 2. stvarna spoznaja i ljubav Božja, bilo kao zbiljnost bilo kao stanje pripravnosti (*actu vel habitu*), no ipak u nesavršenom obliku; 3. stvarna spoznaja i ljubav Božja koja je uvijek zbiljska (*actu*) i savršena. Prvi je stupanj zajednički *svim ljudima*, muškarcima i ženama, drugi stupanj također posjeduju svi muškarci i žene koji su u milosti Božjoj, treći pak stupanj posjeduju oni koji su u slavi nebeskoj, također bez obzira na spol.

Pri tom rješenju dakle nema *nikakve diskriminacije* između muškarca i žene. Zato Anđeoski Naučitelj i veli u odgovoru na onaj antifeministički razlog: »Slika se Božja – s obzirom na ono u čemu se ona poglavito sastoji, tj. s obzirom na umsku narav – nalazi i u muškarcu i u ženi.«³³ Još se jedanput Toma na tu temu navraća u *Sumi teol.*, I, 93, a. 6, gdje u odgovoru na 2. razlog piše: »Slika se Božja ne procjenjuje na temelju različitosti spola, nego je slika Božja zajednička *obojem spolu* jer se osniva na duhu (*mens*³⁴), u kojem nema razlike spolova.«³⁵ Biblijski temelj za tu nauku on vidi u Knjizi Postanka 1,17: »Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih;« također ima pred

33 *Ondje*: Tam in viro quam in muliere inevenitur Dei imago quantum ad id in quo principaliter ratio imaginis consistit, sc. quantum ad intellectualem naturam. (Prijevod gore u tekstu.)

34 O značenju riječi *mens* raspravlja B. BUJO u *nav. dj.* (vidi bilj. 30). U skladu s *De veritate*, q. 10, a. 1 c et ad 2, *mens* je vrhunski dio čovjeka, dakle duhovna bit duše ukoliko je korijen uma, volje (i pamćenja), ili sve to skupa. Po tom *duhu (mens)* čovjek je sličan Bogu. Protestantски teolog E. Brunner zamjera Tomi da je tim isključio ljudsko tijelo od sličnosti s Bogom, a ipak je ono različito od životinjskog tijela! To je istina, ali i Toma uči da se u ljudskom tijelu, premda čovjek nije njime u prvom smislu sličan Bogu, ipak vide *tregovi Božji (vestigia Dei)*, i to više negoli u bilo kojem drugom tijelu (I, 93, a. 6 ad 3).

35 I, q. 93, a. 6 ad 2: ...non ut imago Dei secundum distinctionem sexuum attendatur; sed quia imago Dei utriusque sexui sit communis, cum sit secundum mentem, in qua non est distinctio sexuum. (Prijevod gore u tekstu.)

očima Poslanicu Galaćanima 3,28.³⁶ Prešutno pak odbija maloprije izneseno tumačenje Pavlova teksta iz *Prve poslanice Korinćanima* (11,7) jer u odgovoru na 1. razlog *ispušta* riječ *slika*, a ostavlja riječ *slava* (kako sv. Pavao i piše), pa izlazi da je žena samo »slava«, a ne i slika muževa. Razumljivo jer je ona slika Božja!

Ovi su tekstovi *vrlo važni*. U njima Toma *nadilazi* i Aristotelovo poimanje žene i duh svoga vremena, pa i neka tada prihvaćena tumačenja određenih tekstova Biblije. To su istraživači uočili. Tako već spomenuti B. Bujo u učenju o slici Božjoj »samo na temelju duha« (*solum secundum mentem*) vidi razlog zašto Toma, govoreći o putu čovjeka prema Bogu po teološkim i drugim krepostima, *ne razlikuje muškarca i ženu*; naime razlika se spolova ne nalazi u duhu (*mens*) nego u tijelu.³⁷ Time »Toma ukazuje na sposobnost žene da prima milost i sakramente, u čemu nema nikakve razlike između spolova. Na prvo mjesto stavlja *sličnost s Bogom* (istaknuo A. P.) kao nešto zajedničko i ujedinjujuće.«³⁸ To je još značajnije zato što je poznato da u kršćanskoj tradiciji ima izreka kako žena mora prestati biti žena ako hoće postići mjeru punine Kristove.³⁹ Po Tomi žena *ostajući žena* prima darove milosti. »Što je Toma o ženi saznao razumom, tj. filozofskim i biološkim istraživanjima« – piše Bujo⁴⁰ – »to je suočio s Objavom, i time dobio *skroz drugu sliku* o ljudskom dostojanstvu, naročito ženi.«

Mary Daly, u svojoj knjizi *The Church and the second Sex* (Goffrey Chapman, 1968), iznosi slične misli. Ona piše: »Nosivi temelj Tomine misli – tj. filozofski pogledi na odnos duše i tijela, na um, volju i osobu, te *njegovo teološko viđenje slike Božje u ljudskom biću* (istaknuo A. P.) i posljednje svrhe čovjeka – jasno *podupire istinsku ravnopravnost između muškaraca i žena* sa svim teorijskim i praktičnim posljedicama. Usprkos zastarjeloj egzegzi i biologiji koju je usvajao, ove zasade temeljito podupiru zahtjeve žena.«⁴¹

36 I, 93, a. 6 ad 2. Tu zapravo navodi Poslanicu Kološanima 3, 10, gdje se kaže: »Tu više nema Grk – Židov, obrežanje – neobrežanje, barbar – skit, rob – slobodnjak, nego sve i u svima Krist.« Kako se vidi, tu se ne spominje da se u Kristu brišu i razlike između muškarca i žene. No iz kritičkih izdanja Novoga zavjega (npr. Merk, Rim, 1951) razvidno je da neki grčki ilatinski rukopisi te crkveni oci imaju dodatak »muško – žensko«. To je vjerojatno razlog da Toma citira Poslanicu Kološanima 3,10, dok bi bilo sigurnije navesti Poslanicu Galaćanima 3,28, gdje se izričito i bez ikakve sumnje naviješta ravnopravnost »u Kristu« ne samo između Židova i Grka, itd., nego također između muškarca i žene. – Ova se mjesta Biblije: Post 1,27 i Gal 3,28 i danas navode kao temelj ravnopravnosti između muškarca i žene.

37 B. BUJO, *nav. dj.* (u bilj 30), str. 182.

38 *Ondje*, str. 169.

39 *Ondje*, str. 169-170

40 *Ondje*, str. 172.

41 U njemačkom prijevodu: *Kirche, Frau und Sexus*, Olten, 1970, str. 67. Citirano prema Buju, *nav. dj.*, str. 170-171.

Već spomenuti Otto H. Pesch također priznaje da je žena, prema Tomi, »u svom temeljnom odnosu prema Bogu bez razlike i ograničenja ravnopravna muškarcu jer su jedno i drugo slika i prilika Božja. Stoga je žena sposobna za sve milosne darove, neovisno o društvenim ograničenjima, dakle također je posebno sposobna za proroštvo (II-II, 177, 2 ad 2).«⁴² Pesch u ovom slučaju vidi jednu od onih pojava kad se »usred svih misaonih blokada i čudnih poimanja ipak ovdje-ondje, čak češće nego bi se moglo očekivati, najavilo Evanđelje i 'iznudilo' iskaze koji ne bi došli na pamet ni Aristotelu ni duhu vremena 'kršćanskog' XIII. stoljeća...«⁴³

Pripomenimo da se ova svijest postupno probijala i kod Tome i kod Bonaventure. Dovoljno je usporediti njihove tekstove iz *Komentara na Sentencije* s jedne strane i Tomin tekst u *Sumi teol.* s druge strane; tekst u *Sumi* je mnogo jasniji i odlučniji.⁴⁴

I Catherine Capelle, autorica knjige *Sv. Toma Akvinski feminist?*, izjavljuje da su tekstovi u *Sumi teol.* (I, 93, a. 4 c. et ad 1 u prvom dijelu) »krajnje kategorički proglas u prilog jednakosti spolova.«⁴⁵ Oni su utemeljeni na Bibliji (Postanak 1,27 i Poslanica Kološanima 3,10, odnosno Galaćanima 3,28). No ondašnja interpretacija nekih drugih biblijskih mjesta (npr. Postanak 2 i Prva Korinćanima 11,3-5.7) navela je Tomu da onu kategoričnu tvrdnju o jednakosti spolova pred Bogom, donekle nelogično, oslabi dopunom da se »u nekom drugotnom smislu (*quantum ad aliquid secundario*) « slika Božja nalazi u mužu, a ne u ženi (I, 93, a. 4 ad 1, drugi dio). Spomenuta autorica opravdano žali tu nelogičnost, koju tumači sociokulturnim prilikama onoga vremena.⁴⁶ Ali o tom će još biti riječ u 3. dijelu ove rasprave.

Razmotrimo sada *II. dio Sume teologije*, u kojem možemo naći podosta tekstova povoljnih za ženu. U I. odsjeku II. dijela (I-II) možemo spomenuti Tomino (i Bonaventurino) učenje da Adam snosi glavnu odgovornost što se ljudi rađaju u istočnom grijehu i snose posljedice grijeha praroditelja, a ne Eva. »Da je Eva zgriješila, a ne Adam, djeca ne bi imala istočni grijeh; obratno bi bilo da je Adam zgriješio, a Eva ne«, piše Toma.⁴⁷ To je za ženu *povoljni* zaključak iz one pogrešne Aristotelove teorije o ženi kao pasivnom počelu oplodnje. – U II. odsjeku (II-II) pozornost nam privlači a) opis grijeha Adama i Eve; b) članak o kićenju žena; c) članak o daru proroštva; d) članak o dobi kad dječaci i djevojčice mogu biti primljeni u redovnički stalež.

42 O. H. PESCH, *nav. dj.* (bilj. 28), str. 219.

43 *Ondje*, str. 217-218.

44 S. THOMAS, *In II Sent.*, d. 16, q. 1, a. 3; u izd. Paremsis, 1856, t. VI, str. 526. S. BONAVENTURA, *In II Sent.*, d. 16, a. 2, q. 2; u izd. Quaracchi t. II, 1885, str. 403.

45 C. CAPELLE, *nav. dj.* (bilj. 23), str. 114.

46 *Ondje*, str. 115.

47 *Summa theol.*, I-II, q. 81, a. 5.

a) Pri opisu grijeha Adama i Eve (II-II, q. 163) opažamo da su oboje stavljeni uglavnom na istu razinu. Pošto je Toma u prva tri članka ustanovio da je grijeh Adama i Eve bio oholost, jer su htjeli biti slični Bogu onako kako im nije pristajalo, postavlja pitanje tko je pritom bio više kriv: Adam ili Eva. Odgovor je: s jednog gledišta (tj. s gledišta savršenstva osobe), Adamov je grijeh bio teži, s drugog pak gledišta (s gledišta samoga grijeha), grijeh i jednoga i drugoga bio je isti, tj. oholost. Tu je ipak ženin grijeh bio ponešto teži jer je zavela muža na grijeh, a on je opet donekle ispričan jer je popustio »iz neke prijateljske dobrohotnosti« prema svojoj ženi.⁴⁷ Kad se sve uzme u obzir, meni se čini da se – unatoč prvom dojmu – krivnja žene nekako *izjednačuje* s krivnjom muža.⁴⁸ Naime, ovdje dolazi do izražaja veća ravnoteža između krivnje jednoga i drugoga nego u *Komentararu na Sentencije*,⁴⁹ gdje Toma (slijedeći Petra Lombardskog, II, d. 22, cap. 4) glavnu krivnju baca na ženu, kao što to, uostalom, čini i Bonaventura.⁵⁰

b) O *kićenju žena* (u što se uključuje također šminkanje, lakiranje noktiju i pudranje) Toma raspravlja u II. odsjeku II. dijela *Sume teol.* (II-II, q. 169, a. 2), i to u okviru kreposti *čednosti u odijevanju* (*modestia*). Dok se prvi članak odnosi na oba spola, drugi je posvećen ženama. Naime, za oba spola vrijedi napatuk da odijevanje treba biti u skladu s običajima okoline, kao i s ispravnim nutarnjim raspoloženjem, pa se tu čovjek može ogriješiti kako pretjerivanjem tako i nemarom. Kod žene ima nešto posebno, naime ona svojom vanjštinom može izazivati muškarce. »Njegovanje vanjštine kod žena« – piše Toma – »izazivlje požudu kod muškaraca, prema Knjizi Izreka 7,19: 'Gle, susrete ga žena, bludno odjevena i s prevarom u srcu'.«⁵¹ No ta činjenica ne navodi Tomu na zaključak da ženama zabrani kićenje. Ženi je slobodno kititi se u dobroj namjeri: »Ženi je dopušteno nastojati da se sviđa svome mužu, kako je ne bi prezreo i upao u preljub.«⁵² »One pak žene koje nemaju muža niti ga žele imati i u takvom su položaju da ga ne mogu imati, ne mogu bez grijeha težiti za tim da se sviđe pogledima muškaraca radi požude.«⁵³ Iz toga slijedi da se žene i

48 II-II, q. 162, a. 4. – Pri tom smatram da se posljednja rečenica (et sic patet) odnosi samo na posljednji dio članka (Sed quantum...). C. Capelle, kad je raščlanila prva tri članka 163. pitanja i kad je priznala da Toma »u njima stavlja Adama i Evu u isti plan« (*nav. dj.*, str. 58), pristupa raščlambi četvrtog članka. Ona pretpostavlja da je Tomini zaključak ovaj: žena je, sve u svemu, više kriva (*nav. dj.*, str. 58-60). Meni s pak čini da tu treba biti oprezniji, pogotovu kad se Tomini članak iz *Sume* (II-II, 163, a. 4) usporedi s njegovim člankom u *Komentararu na Sentencije* (II Sent., d. 22, q. 1, a. 3); razlika je u prilog Eve.

49 In II Sent., d. 22, q. 1, a. 2.

50 S. BONAVENTURA, In II Sent., d. 22, a. 1, q. 3 (osobito kraj). Oba su stajali pod pritiskom učenja Petra Lombardskoga, II Sent., d. 22, cap. 4, odnosno sv. Augustina.

51 II-II, q. 169, a. 2.

52 Ondje.

53 Ondje.

djevojke koje se žele i mogu udati smiju umjereno kititi. Međutim uvijek ostaje na snazi načelo da se »žene mogu kititi ...kako bi sačuvale doličnost svoga staleža,«⁵⁴ i da »njegovanje vanjštine mora odgovarati stanju osobe u skladu s općim običajem.«⁵⁵

Na 3. razlog, kojim sugovornik – u skladu s Ponovljenim zakonom 22,5 – dokazuje da muškarac ne smije oblačiti ženske haljine ni žena muške, Toma odgovara potvrdno, ali dodaje: »Katkad to može biti bez grijeha zbog neke nužde: ili zbog toga da se sakrije od neprijatelja, ili zbog nečeg drugog sličnoga.« U »nešto drugo slično« može se svrstati i praktičnost.

Na 2. razlog, u kojem sugovornik iznosi teške prijekore sv. Ciprijana što ih on upućuje ženama koje bojadišu lice, oči i ruke, odgovara razlikujući dva slučaja; naime, ako te radnje uključuju prijevaru (*quaedam species fictionis*) ili je posrijedi loša namjera, onda je to grešno; ako li se pak čini da se sakrije nešto ružno što je posljedica neke bolesti ili nečeg sličnog, tada nije grešno.⁵⁷ Današnja žena, dakako, razložno može reći da šminkanje i druge slične stvari danas nikoga ne mogu prevariti, a uz to da je danas takav običaj (a taj razlog i Toma priznaje); bez obzira koliko je taj običaj pametan, nije, čini se, protiv Tominih načela da žena, uz dužnu umjerenost, upotrebljava i spomenuta kozmetička sredstva.

Sve u svemu: dobiva se jasan dojam da Toma ima razumijevanja za žensko kićenje u granicama čednosti. To odskače još više kad znamo za strogost crkvenih otaca u toj stvari.

c) O *daru proroštva* raspravlja se u II-II, qq. 171-173, ali i u okviru rasprave o daru »govora« (prema Prvoj Korinćanima 12,8), u pitanju 177. Navodeći mjesta Biblije,⁵⁸ Toma priznaje da i žene mogu od Boga primiti tu karizmu, koju on naziva »milost mudrog i pametnog govora« (*gratia sermonis sapientiae et scientiae*). Međutim, dok njezinu uporabu, vezan nekim biblijskom tekstovima,⁵⁹ ograničuje na privatno područje,⁶⁰ dotle za milost (karizmu) proroštva ne stavlja takvog ograničenja, dakle *tu nema razlike između muškaraca i žena*: »O milosti proroštva sudi se na te-

54 *Ondje*, ad 4.

55 *Ondje*, ad 3.

56 *Ondje*.

57 *Ondje*, ad 2.

58 *Suci* 4,4 (Debora); *Druga knjiga o kraljevima* 22,14 (Hulda); *Djela apostolska* 21,9 (kći Filipa, evanđelista); *I. Korinćanima* 11,5 (žena koja prorokuje).

59 II-II, q. 177, a. 2. Biblijski tekstovi kojima se Toma osjećao vezan navedeni su u *Sed contra*: 1 Kor 14,34 i 1 Tim 2,12.

60 *Ondje*: »Milošću govora netko se može služiti na dva načina. *Prvo*, privatno, prijateljski razgovarajući s jednim ili više njih. I s toga gledišta milost govora može pripadati ženama. *Drugo*, govoreći javno cijeloj crkvenoj zajednici. A to se ženi ne dopušta.« Osim svetopisamskim mjestima, Toma se osjećao ograničenim običajima svoga doba, crkvenim zakonima, a, bez sumnje, svoj je udio imala tu i Aristotelova teorija o ženi kao pasivnom početlu.

melju duha koji Bog prosvjetljuje, a *s te strane nema razlike među spolovima*, u skladu s Poslanicom Kološanima 3,10: 'Obukoste novoga čovjeka, koji se obnavlja za spoznanje po slici svoga Svoritelja! Tu više nema ...muško – žensko.«⁶¹

d) Kad Toma raspravlja o pitanju *u kojoj dobi mogu mladi (pueri – to su i dječaci i djevojčice) biti primljeni u redovnički stalež*, slaže se s općeprihvaćenim pravilom da to može biti u vrijeme puberteta ili zrelosti,⁶² »koju dječaci obično postižu oko četrnaeste godinc, a djevojčice oko dvanaeste.«⁶³ Dok pravni dokumenti, a i autori,⁶⁴ govore o *dobi zrelosti (pubertas, puber, pubescera)*, Toma ističe »*punu upotrebu razumu*« (*plenus usus rationis, debitus usus rationis*), koju djevojčicama pripisuje prije nego dječacima, što je *značajno* kad se ima na pameti njegovo učenje da muškarac obično razumom nadvisuje ženu.

U *III. dijelu Sume teologije*, koji zbog autorove smrti nije bio dovršen, našu pozornost privlače dvije stvari: a) *način* kako je Toma opisao odlike, jedne žene, Marije; b) *odlučnost* kojom uči da je krst što ga podjeljuje žena isto tako valjan kao i onaj što ga podjeljuje muškarac.

a) Već sam upozorio (2.1.A) da je Toma u traktatu o Utjelovljenju Bl. Djevici posvetio 23 članka, u kojima je teološki obrazložio, u skladu s naukom vjere, Marijine odlike, osobito onu da se s pravom zove »majkom Božjom«. On piše: »Budući da je već u početku začeca božanska osoba sa sobom združila (doslovce: k sebi uzela) čovječju narav, kako je već rečeno, uistinu se može reći da je Bog začet i rođen od Djevice. A žena se upravo po tom zove majkom nekoga što ga je začela i rodila. Stoga je prirodno da se Bl. Djevica uistinu zove majkom Božjom.«⁶⁵

Iz toga, po sv. Augustinu i sv. Tomi, proizlazi i dostojanstvo ženskog spola. Evo što piše: »Bilo je prikladno da Krist uzme tijelo od žene, da ne

61 *Ondje*, ad 2: Gratia prophetiae attenditur secundum mentem illuminatam a Deo, ex qua parte non est in hominibus sexuum differentia: secundum illud Coloss. 3,10: *Induente novum hominem, qui renovatur secundum imaginem eius cui creavit eum: in quo non est masculus neque femina.* – Prijevod gore u tekstu. Umjesto Kol 3,10 zapravo mora biti Gal 3,28 (vidi bilj. 36).

62 II-II, q. 189, a. 5. Da je to bilo prihvaćeno, vidi se iz građanskih pravnih dokumenata (npr. Jusinijanov *Corpus iuris civilis, Digesta*, 1. 28, tit. 1. lex 5 /vol. I, izd Theodor Mommsen, Berolini, apud Weidmannos, ¹⁰1905, str. 371; *Digesta*. 1. 23, tit. 2. lex 4; također *Codex Iustinianus*, 1.5, tit. 60. lex 3 (u vol. , izd. P. Krueger, Berolini, apud Weidmannos, ⁸1906, str. 231 a/), ili crkvenih zakona, kao što su *Decretum Gratiani*, pars II, causa 20, q. 1, canon 8 (u: RICHTER-FRIEDBERG, *Corpus iuris canonici*, pars prior, Graz, 1950, str. 845) i causa 20, q. 2, canon (u: RICHTER-FRIEDBERG, I, str. 847-848) te *Decretales Gregorii IX*, liber 4, tit. 2, canon 3 (u: RICHTER-FRIEDBERG, pars II, Graz, 1959, str. 673).

63 II-II, q. 189, a. 5.

64 S obzirom na pravne dokumente vidi bilj. 62, a s obzirom na autore vidi P. LOMBARDSKOG, *Sent. IV*, d. 36, cap. 4; S. Bonaventura, *In IV Sent.*, d. 36, a. 2, q. 1.

65 III, q. 35, a. 4.

bi bio prezren ženski spol. Zato i Augustin kaže u knjizi 'O kršćanskoj borbi': 'Muževi, nemojte sebe prezirati: Sin je Božji uzco muški spol. Žene, nemojte sebe prezirati: Sin je Božji rođen od žene'.⁶⁶

Veoma je poučno kako Toma predstavlja Mariju u času Navještenja: predstavlja je u njezinu dostojanstvu i slobodi, jer za najveće djelo u povijesti anđeo traži pristanak od nje. Lijepo kaže Catherine Capelle da Toma tu ističe »njezinu inteligenciju, dužnost da svjedoči što iz toga događaja proizlazi, njezinu slobodu, njezinu podobnost da predstavlja čovječanstvo.«⁶⁷ Anđeo je morao Mariju poučiti o otajstvu Utjelovljenja – piše Toma⁶⁸ – jer nije prikladno da ljudsko biće – bilo muško bilo žensko – u tako velikoj stvari djeluje bez *znanja*. Trebalo je također da bude poučena »kako bi mogla biti pouzdanija svjedokinja ovog otajstva.«⁶⁹ To je još značajnije i zato što ni u starim društvima ni u XIII. st. žene nisu mogle biti svjedokinje, ni po rimskom ni po crkvenom pravu.⁷⁰

b) Na pitanje je li *krštenje* što ga podjeljuje žena valjano, Toma odlučno odgovara: »U Poslanici Kološanima 3 kaže se da *u Kristu nema: muško – žensko*. I stoga, *kao što muškarac laik može krstiti, kao Kristov poslužitelj, tako i žena*.«⁷¹

Autori primjećuju da je velika stvar za ženu što ju je kršćanstvo smatralo dostojnom da primi krštenje, za razliku od židovstva, u kojem su se obrezivali samo muškarci. Tijekom povijesti pojavilo se pitanje može li žena *podijeliti* krštenje. Papa Urban II. (1088-1099) na to je odgovorio

66 III, q. 31, a. 4. ad 1: Sexus masculinus est nobilior quam femineus: ideo (Christus) humanam naturam in masculino sexu assumpsit. Ne tamen sexus femineus contemneretur, congruum fuit ut carenm assumeret de femina. Unde Augustinus dicit, in libro de Agone Christiano: *Nolite vos ipsos contemnere, viri: Filius Dei virum suscepti. Nolite vos ipsas contemnere, feminae: Filius Dei natus est de femina.* – Toma, doduše, unutar bitne jednakosti muškarca i žene, priznaje neku prednost muškarcima, ali odmah to i ublažuje!

67 C. CAPELLE, *nav. dj.* (bilj. 23), str. 66.

68 III, q. 30, a. 1.

69 *Ondje*: Tertio, ut possit esse certior testis huius sacramenti, quando super hoc divinitus erat instructa. – To isto je Toma izričito ustvrdio u *Komentarju na III. Sent.*, d. 3, q. 3, a. 1 (u izd. Parmensis t. VII, 1857, str. 45), dok kod Bonaventure (*In III Sent.*, d. 3, dubium 4; u izd. Quaracchi t. III, 1887, str. 57-58) toga nema, premda navodi neke druge razloge, zajedničke s Tomom, zašto se prije Utjelovljenja dogodilo Navještenje.

70 O položaju žene u društvu XIII. st. vidi C. CAPELLE, *navj. dj.* (bilj. 23), str. 9-36. Žena je vrlo rijetko imala mogućnost svjedočiti pred sudom. *Gracijanov Dekret* (pars II, causa 34, q. 5, canon 17; u izd. RICHTER-FRIEDBERG /vidi bilj. 62/ I, str. 1255) donosi tekst sv. Ambrozije (zapravo prije otprilike sto godina dokazano je da nije od tog crkvenog naučitelja, vidi ovdje bilj. 173. i 202), koji glasi: Sigurno je da je žena podložna gospodstvu muža te nema nikakvu vlast; i ne može naučavati, *niti biti svjedokinja*, niti dati jamstvo, niti suditi« (Izvorni tekst vidi u bilj. 201). A posljedica se toga vidi i kod Tome, II-II, q.70, a. 3.

71 *Suma teol.*, III, q. 67, a. 4.

potvrđno.⁷² Petar Lombardski, u *Sentencijama* (IV, d. 6, cap. 1), donosi tekst nekog pokrajinskog sabora iz V. st. da žena ne smije krstiti. No kao usput dodaje »osim ako na to sili prijeka potreba« (*nisi cogente necessitate*); to je Petar Lombardski uzeo iz Gracijanova *Dekreta*.⁷³ Ni Toma ni Bonaventura nisu u svojim *Komentarima na Sentencije* tomu pridavali neku posebnu pozornost; jednostavno pišu da u slučaju nužde krstiti može svaki čovjek premda nije svećenik.⁷⁴ Ali u *Sumi teol.* Toma je, kako rekospo, to pitanje *posebno* obradio. Kaže, istina, da u slučaju nužde muškarac ima prednosti (zbog onog izričaja u Prvoj poslanici Korinćanima 11,3: »Muž je glava ženi«),⁷⁵ ali ako bi žena i u tom slučaju krstila, ili čak ako bi krstila izvan slučaja nužde, *svejedno bi krst vrijedio*.⁷⁶ I dodaje: »Kod duhovnog rađanja (tj. kod krštenja – op. A. P.) ni muškarac ni žena ne djeluju svojom snagom, nego samo kao oruđe, snagom Kristovom. I zato na isti način, u slučaju nužde, mogu krstiti i muškarac i žena.«⁷⁷

2. 2. Komentar nu Sentencije, odnosno Dopunjak Sume

Tomin *Komentar na Sentencije* uzet ćemo u obzir samo ako neka njegova pitanja i članci ulaze u *Dopunjak (Supplementum) Sume teologije*. Inače, zna se da je spomenuti *Komentar* Tomino mladenačko djelo, napisano g. 1254-1256. S obzirom na našu svrhu i metodu obratit ćemo pozornost na tekstove povoljne za ženu, i to iz rasprave o sakramentu ženidbe (A) i na slične tekstove iz rasprave o uskrsnuću tijela (B).

A. – Glede *ženidbe i braka* navest ću iskaze a) o *ravnopravnosti* žene i muškarca s obzirom na ženidbeni pristanak; b) o tjelesnom i duševnom zajedništvu supružnika; c) o komplementarnosti muža i žene u braku; d) o jednakosti čudorednih mjerila za muškarca i ženu.

a) *Ravnopravnost* muškarca i žene pri *sklapanju braka* je takva da bez pristanka žene brak uopće nije sklopljen: »Ako nedostaje nutarnji pristanak s jedne strane, brak nije uopće sklopljen *ni s jedne strane*, jer se brak sastoji u uzajamnom združenju, kako je rečeno.«⁷⁸ Brak je naime i

72 *Decretum Gratiani*, pars II, causa 30, q. 2, canon 4; u izd. RICHTER-FRIEDBERG (vidi bilj. 62) I, str. 1101.

73 *Ondje*, pars III, dist. 4, canon 20; u izd. RICHTER-FRIEDBERG I, str. 1367. »Nisi necessitate cogente« (osim u slučaju prijekne potrebe) dodao je Gracijan na osnovi odluke pape Urbana II, koja je spomenuta gore u tekstu.

74 Usp. S. Thomas, *In IV Sent.*, d. 5, q. 2, a. 1, sol. I; S. Bonaventura, *In IV Sent.*, d. 5, a. 1, q. 1.

75 III, q. 67, a. 4.

76 *Ondje*, ad 3.

77 *Ondje*.

78 *Suppl.*, q. 45, a. 4 ad 2. To je uzeto iz *In IV Sent.*, d. 27, q. 1, a. 2, q. 1a 4, sol. 4 ad 2. – Izraz »kako je rečeno« upućuje na *Suppl.*, q. 44, a. 1 (= *In IV Sent.*, d. 27, q. 1, a. 1, q. 1a 1, sol. 1).

»duhovna veza« (*spiritualis coniunctio*), pa kao što veze materijalnih ugovora nastaju *uzajamnim pristankom*, tako i bračna veza.⁷⁹ Taj pristanak je »tvorni uzrok braka« (*causa efficiens matrimonii*).⁸⁰

Drugo je pitanje koliko se to u praksi poštovalo. »U praksi je slobodan izbor partnera stajao samo na papiru«, piše jedan autor. Ali je činjenica da se Crkva stoljećima borila za slobodu ženidbenog pristanka, tako da, kad bi se dokazalo da toga pristanka nije bilo, ona bi takav brak proglasila ništetnim.⁸¹ Teolozi su odlučno zastupali to crkveno učenje.

b) Zajedništvo je supružnika ne samo tjelesno nego i *duhovno*. Malo prije smo susreli da Toma promatra brak i kao duhovnu i kao tjelesnu vezu. »Veza je muža i žene u braku najveća jer se tiče duše i tijela«, piše Toma.⁸² Poslije ćemo vidjeti i tekstove iz *Sume protiv pogana* u kojima on govori da je brak »najveće prijateljstvo« (*maxima amicitia*),⁸³ i da u njemu treba vladati »vjerna ljubav jednoga spram drugoga« (*fidelior amor unius ad alterum*).

Ako je to tako, onda neće biti istina da je žena, po Tomi, »stroj za rađanje djece«, kako se neke feministkinje često izražavaju. Kad bi to bilo tako, Toma ne bi isticao duhovnu vezu i prijateljstvo među bračnim društvima.

c) Supružnici su *u bračnom činu ravnopravni*. I Toma, oslanjajući se na sv. Pavla,⁸⁵ neke svete oce⁸⁶ i Petra Lombardskog,⁸⁷ uči ravnopravnost supružnika u bračnom činu (bračna dužnost, *debitum*). Usprkos aristoteljskoj teoriji o oplodnji i nazoru da je muž glava ženi, on utvrđuje razmjernu jednakost (*aequalitas proportionis*) između muža i žene i u bračnom činu i u upravljanju obitelji: »S obzirom na jednakost (*quantum ad aequalitatem*) oni su jednaki u jednoj i drugoj stvari: jer *kao što* je muž dužan ženi da joj u bračnom činu i upravljanju kućom pruži ono što na njega

79 *Suppl.*, q. 45, a. 1 (= *In IV Sent.*, d. 27...).

80 *Ondje*.

81 O. H. PESCHI, *nav. dj.* (u bilj. 28), str. 210.

82 *Suppl.*, q. 44, a. 2 ad 3 (= *In IV Sent.*, d. 27, q. 1, a. 1, q. 1a 2, sol. 2 ad 3): *Coniunctio viri ad mulierem per matrimonium est maxima, cum sit animarum et corporum.* (Prijevod gore u tekstu.)

83. S. Thomas, *Summa contra Gentiles*, III, cap. 123; u izd. Pera, Torino, Marietti, vol. III, 1961, n. 2964.

84 *Ondje*, n. 2966.

85 Usp. 1 Kor 7,3-4.

86 Navedeni su u *IV Sent.*, d. 32, cap. 1. To su sv. Ambrozije i sv. Augustin. Međutim u bilješkama (u izd. Kolegija sv. Bonaventure, Grottaferrata, t. II, 1981, str. 452) kaže se da to nije Ambrozije nego Ambrozijaster.

87 P. LOMBARDUS, *IV Sent.*, d. 32, cap. 1: *Sciendum est etiam quia, cum in omnibus aliis vir praesit mulieri ut caput corpori: est enim vir caput mulieris* (1 Kor 7,3-4d), in solvendo tamen debito carnis pares sunt. (Treba također znati da su muž i žena u izvršavanju »tjelesnog duga« jednaki, premda je u svemu ostalom muž pretpostavljen ženi, jer je *muž glava ženi*, kako piše u 1 Kor 7,3-4.)

spada, *tako* i žena mužu glede onoga što spada na ženu. I u tom smislu se kaže u *Sentencijama* da su jednaki u bračnom činu, bilo da odgovaraju na traženje partnera ili ga sami traže.⁸⁸ Čak se može reći da žena pritom ima prednost jer ne mora *riječima* tražiti bračni čin: »Mužu je ...po prirodi svojstveno da se toliko ne stidi tražiti bračni čin kao žena. Odatle proizlazi da žena *nije tako dužna* odgovoriti na zov muža ako on izričito ne pita, kao što je muž dužan ženi.«⁸⁹ Na drugom mjestu Toma podrobnije objašnjava tu stvar. Naime zov žene može biti interpretativan (*petitio debiti interpretativa*), tj. »kad muž po nekim znacima zamjećuje da bi žena htjela bračni čin, ali zbog stidljivosti šuti.«⁹⁰ Potom nastavlja. »I tako je muž na zov dužan odgovoriti kad na ženinu vladanju primijeti jasne znakove da hoće bračni čin.«⁹¹

Treba priznati, doduše, da je Tomin način izražavanja danas neobičan, a i njegovo obrazloženje da »muž u bračnom činu ima odličniju ulogu«⁹² očituje poznatu aristotelsku teoriju, no ipak su njegove temeljne misli za ženu povoljne. Catherine Capelle dobro primjećuje da »Adeoskog Naučitelja treba uvijek radije shvatiti po njegovim načelima nego po njegovim konkretnim primjenama.«⁹³ Tomina je teologija – piše ona – »utjelovljena« u svom vremenu i u svom društvu sa svim ondašnjim običajima i pravnim propisima, ali to ne znači da se ona ne može »utjeloviti« u XX. stoljeću. Jer »ljudska narav nije nepromjenjiva kao što je božanska. I zato se ono što spada na naravno pravo razlikuje prema raznim stanjima i okolnostima ljudi.«⁹⁴

U vezi s ravnopravnošću žene i muža u bračnom činu, treba spomenuti da je sv. Bonaventura to pitanje »preskočio«,⁹⁵ ali je, kao i Toma, posta-

88 *Suppl.*, q. 64, a. 3 (= *In IV Sent.*, d. 32, a. 3): Sed quantum ad secundam aequalitatem sunt aequales in utroque: quia sicut tenetur vir uxori in actu coniugali et dispensatione domus ad id quod viri est, ita uxor viro ad id quod uxoris est. Et secundum hoc dicitur in littera quod sunt aequales in reddendo et petendo debitum. (Prijevod gore u tekstu.)

89 *Ondje*, ad 2: Vir enim, quia nobiliorem partem habet in actu coniugali, naturaliter habet quod non ita erubescat petere debitum sicut uxor. Et inde est quod non ita uxor tenetur reddere debitum non petenti viro sicut vir uxori. (Prijevod gore u tekstu.)

90 *Suppl.*, q. 64, a. 2 (= *In IV Sent.*, d. 32, q. 1, a. 2. q. 1a 1, sol. 1): Alio modo est petitio debiti interpretativa: quando scilicet vir percipit per aliqua signa quod uxor vellet sibi debitum reddi, sed propter verecundiam tacet. (Prijevod gore u tekstu.)

91 *Ondje*: Et ita, etiam si non expresse verbis debitum petat, tamen vir tenetur reddere quando expressa signa in uxore apparent voluntatis reddendi debiti. (Prijevod gore u tekstu.)

92 Vidi bilj. 89: ... quia nobiliorem partem habet in actu coniugali (jer /muž/ u bračnom činu ima odličniju ulogu).

93 C. CAPELLE, *nav. dj.* (u bilj. 23), str. 80.

94 *Ondje*, str. 80. Tekst je uzet iz *Suppl.*, q. 41, a. 3 (= *In IV Sent.*, d. 26, q. 1, a. 1).

95 Usp. S. BONAVENTURA, d. 32, gdje se odmah prelazi na pitanje može li muž položiti zavjet uzdržljivosti bez pristanka žene, dok Toma na istom mjestu najprije u tri

vio pitanje – koje je očito u srednjem vijeku bilo aktualno: može li jedan od supružnika učiniti zavjet uzdržljivosti? Dok Bonaventura smatra da se muž protiv ženine volje može zavjetovati da neće od žene *tražiti* bračni čin,⁹⁶ dotle Toma uči da »ne može jedan supružnik zavjetovati uzdržljivost bez pristanka drugoga, a ako bi to učinio, *ne smije obdržavati zavjet*, nego činiti pokoru zbog lošeg zavjeta.«⁹⁷ Toma zna da postoji i drukčije mišljenje, ali veli da je ono neprihvatljivo jer bi po njemu brak »postao drugom supružniku teret (*onerosum*).«⁹⁸

Tako je i to jedan pokazatelj da sv. Toma nastoji pridonijeti da žena bude *ravnopravnija* muškarcu.

d) Što se tiče *komplementarnosti* muškarca i žene – a to se danas ističe, može se reći da i kod Tome nailazimo katkada na tekstove koji o tom govore, premda nešto drukčije nego danas.

Najprije, tu su iskazi koji ističu da žena nije potrebna samo za rađanje nego i zato da – u zajedništvu s mužem – odgaja potomstvo za *ljudsku zrelost*, tj. za »stanje kreposti«. »Narav ne namjerava samo rađanje potomstva nego i njegov razvoj i napredovanje *svč do savršenog stanja čovjeka kao čovjeka*, a to je *stanje kreposti*... Sin pak ne bi mogao dobiti odgoj i izobrazbu kad ne bi imao sigurne roditelje. A to se ne bi moglo ostvariti kad ne bi muž bio vezan za određenu ženu; ta pak veza čini brak.«⁹⁹

Time Toma želi dokazati da je brak nešto naravno, ali u postupku svoga dokazivanja smatra očiglednim da je za postizanje jednog važnog cilja braka, tj. za rođenje djece i njihov razvoj do ljudske zrelosti, potreban i *muž i žena*. Očito je dakle da su oni u tom poslu komplementarni, da se dopunjuju.

Takvih tekstova, u kojima se ističe spomenuta komplementarnost ne samo glede rađanja nego i glede odgoja djece,¹⁰⁰ ima više. No katkada Toma spominje samo komplementarnost žene i muža s obzirom na rađanje, pa to uzrokuje *pogrešno* tumačenje Tomine misli kao da on time isključuje komplementarnost glede odgoja.

Toma, nadahnut Aristotelom,¹⁰¹ ima na umu i komplementarnost muža i žene u *vodenju domaćinstva*. Jedan od ciljeva braka je upravo »me-

članka obrađuje pitanje *ravnopravnosti muža i žene u bračnom činu*, a tek potom pristupa pitanju o zavjetu uzdržljivosti.

96 *Ondje*, a. 1.

97 *Suppl.*, q. 64, a. 4 (= *In Sent.*, d. 32, q. 1, a. 4).

98 *Ondje*, ad 3. – U našem stoljeću poznat je slučaj bračnog para Jaquesa i i Raïse Mari-tain, koji su se sporazumno uzdržavali od bračnog čina. (Priopćenje Tome Vereša.)

99 *Suppl.*, q. 41, a. 1 (= *In IV Sent.*, d. 26, q. 1, a. 1); q. 65, a. 3 (= *In IV Sent.*, d. 33, q. 1, a. 3, q. 1a 1); itd.

100 *Usp. Suppl.*, q. 65, a. 1 (= *In IV Sent.*, d. 33, q. 1, a. 1); *Summa c. Gentiles*, III, cap. 123 (u izd. Pera /bilj. 83/ br. 2964); *Suma teol.*, I, q. 92, a. 2 Tertio; itd.

101 *Usp. ARISTOTEL, Nikomahova etika*, knj. VIII, gl 12, 1162 a 20-24: (Za razliku od ostalih osjetilnih bića, tj. životinja) »ljudi ne žive zajedno samo radi rađanja djece, nego

đusobno pomaganje supružnika u domaćinstvu« (*mutuum obsequium sibi a coniugibus in rebus domesticis impensum*). »Kao što naravni razum ljudima nalaže« – piše on – »da stanuju zajedno jer jedan čovjek nije sebi dostatan za sve zadaće u životu..., tako i u onom što je potrebno za ljudski život neki su poslovi svojstveni muževima, a neki ženama. Zato narav potiče da se muž i žena udruže u braku.«¹⁰² Koliko god netko može biti nezadovoljan ovakvom formulacijom, ostaje činjenica da neka zanimanja više pristaju ženama, a druga više muškarcima, pa prema tome da u cjelokupnom ljudskom životu postoji komplementarnost, koja *ne mora* značiti neravnopravnost. Zapravo, Toma je više mislio na komplementarnost u obiteljskom životu, dok na javni život nije mislio jer su tada bile takve prilike (o čemu ćemo poslije govoriti).

Danas se ispravno kaže da su spolovi »ne samo jednaki i različiti nego i komplementarni«;¹⁰³ »čovjek (misli se: muškarac – *op. A. P.*) je apstraktan, žena je konkretna; čovjek (= muškarac – *op. A. P.*) je razum, žena je osjećaj i srce. Tako se međusobno nadopunjuju.«¹⁰⁴ I muškarac i žena imaju oboje, ali kod muškarca ima prevagu intelektualna strana, a kod žene srce i intuicija.¹⁰⁵ Pritom se ne shvaća da je jedno bolje od drugoga, nego samo da je različito i komplementarno.

Kod Tome je razlika naznačena, i to ne samo onim što smo maloprije rekli nego i drugim tekstovima, ali se muške osobine smatraju vrednijima, što je s našeg, modernog gledišta nedostatak.¹⁰⁶ Npr. kad Toma tumači Prvu Korinćanima 11,3.10, uči – slijedeći sv. Augustina – da u našoj duši postoji »duhovni brak« između osjetilnosti (*sensualitas*) i razuma (*ratio*), ili također između »nižeg razuma« (*ratio inferior*), koji se bavi vremenitim stvarima, i »višeg razuma«, koji motri nebeske stvari ili zbilje; pa dodaje: »Osjetilnost se uspoređuje sa ženom, a razum s mužem.«¹⁰⁷ ili: »Osjetilnost, također i niži razum, ponaša se poput žene, a viši razum poput muža.«¹⁰⁸ C. Capelle je primijetila da se Toma pri tumačenju 11. glave Prve

i radi ostalih životnih potrepiština. Jer uloge (zadaće) im se od početka dijele, i jedne pripadaju mužu a druge ženi. Pripomažu, dakle, jedno drugomu i ulažu u zajednicu svatko svoje sposobnosti« (Prijevod T. LADANA, Zagreb, Globus-SNL, 1988, str. 184). – Znači: ako se kaže da su muž i žena zajedno samo radi rađanja djece, to bi, prema Aristotelu i Tomi, značilo svesti njihovo zajedništvo na životinjsku razinu!

102 *Suppl.*, q. 41, a. 1 (= *In IV Sent.*, d. 26, q. 1, a. 1). Usp. Aristotelov tekst nav. u bilj. 101.

103 M. VUGDELJA, *nav. čl.* (bilj. 17), str. 21.

104 *Ondje*.

105 Vidi L. J. M. SAHUC, »Biološko značenje spolnosti«, u M. GAUDEFROY i dr.: *Seksološke studije*, Zagreb, KS, 1971, str. 38-41.

106 Usp. M. VUGDELJA, *nav. čl.*, str. 20; L. SAHUC, *nav. dj.*, str. 39.

107 S. Thomas, *Super Epistolas s. Pauli lectura*, cura P. R. CAI, OP, Taurini-Romae, Marietti, 1953: *Super I epistolam ad Corinthios lectura*, c. 11, lect. 1, n. 590. – Tumačenje Pavlovih poslanica od 1 Kor 11 pa dalje napisano je u Italiji u razdoblju 1259-1265.

108 *Ondje*, lect. 3, n. 614.

poslanice Korinćanima mučio »htijući objasniti neobjašnjivo« jer je tekstove sv. Pavla – »u kojima se miješa bitno i nenužno, predmet vjere i ondašnji običaji« – »promatrao na istoj razini«. ¹⁰⁹ No nas sada zanima samo njegova (i Augustinova) usporedba žene s osjetilnošću, a muža s razumom, ili žene s »nižim razumom«, a muškarca s »višim razumom«. Koliko god je ta usporedba nesavršena i nedorečena, iz nje se može zaključiti da su muškarac i žena ne samo tjelesno nego i *duševno različiti*, da imaju svoje posebne ljudske osobine, ali da se te osobine *nadopunjuju*, da su komplementarne jer skupa tvore kao neki »duhovni brak« (*coniugium spirituale*).

Istina je da se pritom žena smatra ponešto nižom – naime i sv. Toma i sv. Pavao su živjeli u patrijarhalnom društvu – ali Toma to pokušava *ublaživati* ističući da je »sličnost s Bogom zajednička muškarcu i ženi«, ¹¹⁰ da »Bogu pripadaju kako muškarac tako i žena«, ¹¹¹ da su »redovnice (*sancimoniales*) promaknute na dostojanstvo muškaraca (*ad dignitatem virilem*) jer su oslobođene podložnosti muževima i neposredno združene s Kristom.« ¹¹² Čak u jednom drugom kontekstu izjavljuje da je »žena katkad u duši bolja od mnogih muškaraca«. ¹¹³

Možemo, dakle zaključiti da i Toma zna za komplementarnost između muškarca i žene, premda je nije dovoljno razvio i nije dovoljno jasno razradio jednaku vrijednost muškog i ženskog spola.

e) Toma uči *jednakost čudorednih mjerila* za muškarca i ženu, ne dopuštajući mogućnost da mužu bude dopušteno što ženi nije. Bez obzira na to što se u povijesti stvarno događalo, Crkva je uvijek učila da kao što žena ne može imati više muževa, tako ni muž ne može imati više žena. Toma u takvom slučaju vidi tešku povredu *bračne vjernosti* i potpuno obezvređenje *sakramentalnog znaka*, koji naznačuje i zahtijeva da muž ima *jednu ženu* kao što je Krist Gospodin zaručnik *jedne* Crkve. ¹¹⁴ U *Sumi protiv pogana* Toma će još reći da bi bilo protiv *prijateljske ljubavi*, koja treba da vlada među supružnicima kao *slobodnim ljudima (amicitia liberalis)*. ¹¹⁵

Muž ne smije imati suložnicu, kao što ni žena ne smije imati suložnika. »Pristupiti ženi s kojom muž nije vezan bračnom vezom, jest protiv naravnog zakona,« piše Toma. ¹¹⁶ Kao razlog navodi činjenicu da ta radnja nije upravljena rađanju potomstva, ili ako jest, ne osigurava dovoljno odgoj i

109 C. CAPELLE, *nav. dj.* (v. bilj. 23), str. 126.

110 S. Thomas, *super I epistolam ad Corinthios lectura*, c. 11, lect. 2, n. 609 (v. bilj. 107).

111 *Ondje*, lect. 3, n. 617.

112 *Ondje*, lect. 2, n. 600.

113 *Suppl.*, q. 39, a. 1 ad 1 (= *In IV Sent.*, d. 25, q. 2, a. 1, q.la 1, sol. I ad 1).

114 *Suppl.*, q. 65, a. 1 (= *In IV Sent.*, d. 33, q. 1, a. 1).

115 *Summa contra Gentiles*, III, 124, u izd. Pera (v. bilj. 83) br. 2972.

116 *Suppl.*, q. 65, a. 3 (= *In IV Sent.*, d. 33, q. 1, a. 3, q.la 1, sol. 1).

pouku.¹¹⁷ Ovdje ne spominje da je tim činom žena povrijeđena, ali se to može lako zaključiti iz onoga što u *Sumi protiv pogana* (III, 124) uči o čvrstom prijateljstvu između muža i žene.¹¹⁸

U *parnici* o razvodu bračnih drugova (tj. o rastavi od stola i postelje) mužu se i ženi – barem u teoriji – sudi po *jednakim mjerilima*. »U parnici o razvodu muž i žena suđeni su po jednakim mjerilima, tako da je djelo koje je dopušteno ili nedopušteno jednomu, dopušteno ili nedopušteno i drugome.«¹¹⁹ Istina, Toma je vrlo zabrinut za »dobro potomstva« (*bonum prolis*), pa s tog stajališta uči da u preljubu više griješi žena nego muž – nastaje naime nesigurnost čije je dijete, a kontracepcijskih sredstava nije bilo! – ali »glede *bračne vjernosti*, na koju su supružnici *jednako* obvezni, toliko protiv braka griješi preljub jednoga koliko preljub drugoga.«¹²⁰ Zanimljivo je Tomino razmišljanje u odgovoru na razloge koji žele ženu osloboditi dijela krivnje jer je »krhkija od muškarca« (*maior fragilitas quam in viris* – Sed contra 1). Toma to priznaje pa stoga ocjenjuje da s tog gledišta muž u preljubu griješi više, ali s gledišta braka u cjelini, žena griješi više.¹²¹

117 Ondje.

118 V. bilj. 115. – Iako se uočuje da je Toma i pri osudi suložništva (*Suppl.*, q.65, a 3) i pri osudi poligamije (*ondje*, a. 1) poglavito istaknuo štetu koja se nanosi potomstvu; to je razlogom zašto je teži slučaj kad žena ima više muževa nego kad muž ima više žena (*ondje*, a. 1 ad 7). Sv. Bonaventura više inzistira na ravnopravnosti: »Ne treba činiti drugomu« – piše on – »što se ne želi učiniti sebi. A muž ne želi da žena ima drugog muškarca, dakle ni on ne smije imati drugu ženu« (S. BONAVENTURA, *In IV Sent.*, d. 33, a. 1, q. 2; u izd. Quaracchi t. IV, str. 750). Na istom mjestu Bonaventura upozoruje da je među supružnicima »*privatus amor*« (samo njima vlastita ljubav), koja isključuje bračno zajedništvo s drugima; to još naziva »*mutuus amor*« (uzajamna ljubav), »*mutuus zelus*« (uzajamna revnost) i »*singularitas*« (posebnost, posebna ljubav) (*ondje*, ad 3). To je sve istina, samo Toma smatra da obrazloženje nije *potpuno* dovoljno; jer što ako jedan supružnik zaželi da drugi supružnik ima još jednog partnera?!

119 *Suppl.*, q. 62, a. 4 (= *In IV Sent.*, d. 35, q. 1, a. 4): In causa divertii vir et uxor ad paris iudicantur, ut idem sit licitum et illicitum uni quod alteri. (Prijevod gore u tekstu.) Nešto slično nalazimo kod Gracijana, uzeto iz pisma pape Inocenta I. (404): Christiana religio adulterium in utroque sexu pari ratione condemnat (Kršćanska vjera s istog razloga osuđuje preljub kod osoba jednog i drugog spola). V. *Decretum Gratiani*, pars II, causa 32, q. 5, canon 23; u izd. RICHTER-FRIEDBERG (v. bilj 62) str. 1138. I P. LOMBARDSKI (*Sent. IV*, d. 35, cap 1) donosi isti tekst. Kad se ti tekstovi usporede s Tomininim, postaje razvidno da su ovi njegovi mnogo *izričitiji i odlučniji*.

120 Ondje.

121 *Ondje*, ad 5, što je odgovor na Sed contra 1. Ovaj razlog želi preljubnicu, barem djelomično opravdati, doduše na nezgodan način. Kaže naime da se u njoj nalazi »više krhkosti« i da je već sv. Ivan Zlatousti rekao kako je ženi svojstvena bludnost (kao što je muškarcu svojstvena lakomost – PG 56, 850). (Usput rečeno, danas se zna da dotična homilija, dakle i dotični tekst, nije od Ivana Zlatoustog, nego od nekog carigradskog arijevskeg svećenika.) Spomenuti razlog navodi i Aristotela (*Nikomahova etika*, VII, 5, 1148 b 31-34, u Ladanovu prijevodu str. 146; ipak tekst nije baš najjasniji), koji namjerava reći da su žene po naravi, navodno, jako sklone požudi i da nemaju snage vladati osjećajima, nego se u većini slučajeva daju od njih voditi. Toma

Nakon rastave od stola i postelje ne smije nijedan supružnik sklopiti ženidbu jer ženidbena veza traje.¹²² Premda izričito, u odgovoru na 3. razlog, uči da ni žena ne smije sklopiti novi brak dok je suprug, od kojeg se rastavila, živ, ipak naslov članka glasi: »Može li se muž nakon razvoda vjenčati s drugom?«¹²³ To se može tumačiti tako što je tadašnji mentalitet – vjerojatno i praksa¹²⁴ – bio tomu sklon. Toma, naravno, odgovara niječno.

Iz svega se može zaključiti da je kod Tome, kao i kod drugih teologa, nazočna svijest o ravnopravnosti žene i muškarca u bračnom životu, iako možda, s današnjeg gledišta, tu ima nedostataka.

B. – U raspravi o *uskrснуću* nalazimo Tominu nedvosmislenu jasnu tvrdnju: Poslije uskrsnuća između muškarca i žene neće biti razlike u krepčini duše i u snazi tijela; razlike će biti jedino prema različitosti zasluga.¹²⁵

Ta se teza nalazi u sklopu problema hoće li svi ljudi uskrsnuti s obilježjima muškog spola.¹²⁶ Pitanje je, svakako, značajno za tadašnji mentalitet, po kojem je muški spol odličniji (*nobilior*).¹²⁷ Toma, po običaju, iznosi razloge *za* i *protiv*. Razlozi *za* su: 1. Prema Poslanici Efežanima 4,13 vjernik treba težiti da prisprije »do muža savršena«. 2. U budućnosti neće biti *podložnosti*, a žena je po naravnom redu podložna mužu. 3. Ženski spol nastao je »mimo usmjerenja (namjere)«, zbog nedostatka oblikovne snage (muškog) sjemena, pa stoga ne može opstati u stanju uskrsnuća, u kojem će sve biti savršeno. – Razlozi *protiv* su ovi: 1. Mišljenje sv. Augustina, koji je držao ispravnijim mišljenje da će oba spola uskrsnuti

nešto u tim razlozima priznaje, a nešto ne. Priznaje da su žene veoma podložne požudnim osjećajima, ali zato i u muškarca ima nešto što *potiče požudu*. (On to izražava riječima Aristotelove fiziologije: žena ima više od »mokrine«, a muž više od »toplote« – *De generatione animalium*, IV, 6, 775 a 6-7. 14.) No, kako muž ima »više od razumskog dobra« (*plus de rationis bono*), morao bi imati snage nadvladati tjelesne strasti, i zato je njegov grijeh u preljubu teži. – Pri svemu tome, čini se, Toma pretpostavlja nauku da nakon gubitka iskonske pravednosti ne samo da u čovjeku nisu niže moći podređene višima nego je jedna moć u jednoga jača, a u drugoga slabija, jedan je skloniji požudi nego drugi, što može biti zbog prirodnih dispozicija i sl. (*In II Sent.*, d. 32, q. 1, a. 3; I-II, q. 82, a. 4 ad 1). No Božja milost, darovana naravi, liječi te nedostatke »pokvarene naravi« (I-II, 109, a. 2: *in statu naturae corruptae ... ut sanetur*). I to vrijedi kako za muškarce tako i za žene.

122 *Suppl.*, q. 62, a. 5 (= *In VI Sent.*, d. 35, q. 1, a. 5). Unatoč ženidbenoj vezi nevina žena, razvedena zbog muževljeva preljuba, može učiniti zavjet uzdržljivosti i *bez njegova pristanka*. (*Ondje*, ad 3.)

123 *Ondje*.

124 Usp. C. CAPILLE, *nav. dj.* (u bilj. 23), str. 22. U vezi s ponovnim vječanjem muškarca u našim krajevima vidi dr. F. ŠANJEK, »Žena u hrvatskom srednjovjekovlju«, u: *Bogoslovna smotra*, LX (1990), br. 3-4, str. 180-181.

125 *Suppl.*, q. 81, a. 3 ad 2 (= *In IV Sent.*, d. 44, q. 1, a. 3, q.la 3, sol. 3 ad 2).

126 *Suppl.*, q. 81, a. 3 (= *In IV Sent.*, d. 44, q. 1, a. 3, q.la 3).

127 *Suma teol.*, III, q. 31, a. 4 ad 1.

(*De civ. Dei*, XXII, 17; PL 41,778). 2. Bog će u konačnom stanju čovječanstva obnoviti što je učinio u prvobitnom, kad je stvorio i ženu (Knjiga Postanka 2,22).

Rješavajući to pitanje, Toma polazi od činjenice da su pojedinci po naravi različiti, dakle i po stasu, spolu, itd.; to sve pridonosi *savršenstvu ljudske vrste*, pa će to postojati i u stanju uskrsnuća. Međutim – dodaje – ljudi se zbog toga neće stidjeti jer neće osjećati pohotne poticaje.

Zatim odgovara na razloge »za«, dok se na suprotne razloge ne osvrće jer ih je prihvatio u *rješenju pitanja*. Sva tri odgovora na razloge za idu za tim da istaknu *ravnopravnost žene i muškarca nakon uskrsnuća*. U 1. odgovoru Toma objašnjava da onaj izraz ne znači ono što sugovornik misli, nego »duševnu krepčinu koja će se nalaziti u svima: i u muškarcima i u ženama«. U odgovoru na 2. razlog objašnjava da u konačnoj budućnosti neće biti kao u sadašnjosti: sada je žena podčinjena mužu »zbog slabosti naravi« (*imbecillitas naturae*) – što se očituje u nedostatku »duševne krepčine i tjelesne snage« – ali tada »u tome neće biti nikakve razlike među spolovima«. ¹²⁸ U odgovoru na 3. razlog Toma je primoran razlikovati *posebnu narav (natura particularis)*, tj. narav očevu, i *opću narav (natura universalis)*, o čemu smo već govorili. ¹²⁹ Važnije je usmjerenje (*intentio*, nakana) *opće naravi*, a ona, poradi savršenstva ljudske vrste, zahtijeva *oba spola*. Toma zaključuje: »Iz spola neće tamo proizlaziti nikakav nedostatak.« ¹³⁰

Slično Toma piše i poslije, u *Sumi protiv pogana* (IV, pogl. 88).

Iz svega se vidi kako se Toma uspješno trudi da nadide pritiske koji su proizlazili iz nekih biblijskih tekstova (u tadašnjem tumačenju), iz Aristotelove teorije, kao i iz tadašnjeg mentaliteta. ¹³¹

2. 3. *Suma protiv pogana (Summa contra Gentiles)*

U *Sumi protiv pogana* – koja je napisana u razdoblju između *Komentara na Sentencije* i *Sume teologije* – nalazimo više tekstova povezanih s temom o kojoj raspravljamo, npr. u poglavljima o braku (III, 122-126), o sakramentu ženidbe (IV, 78) i o uskrsnuću od mrtvih (IV, 88), od kojih smo neke već u ovoj raspravi spomenuli. Da ne ponavljam već rečeno,

128 *Suppl.*, q. 81, a. 3 ad 2: Sed post resurrectionem non erit differentia in his secundum diversitatem sexuum, sed magis secundum diversitatem meritorum. (Prijevod gore u tekstu.)

129 U odjeljku 2.1. B a).

130 *Suppl.*, q. 81, a. 3 ad 3: Nec de sexu erit ibi aliquis defectus. (Prijevod gore u tekstu.) – Sličnu nauku ima i Bonaventura (*In IV Sent.*, d. 44, dubium II circa litteram Magistri, u izd. Quaracchi, t. IV, str. 917-918). Naprotiv, tadašnji priručnik teologije, *Sentencije Petra Lombardskog*, ne usuduje se postaviti to pitanje, kako se vidi iz IV. knj., dist. 44.

131 Usp. C. CAPELLE, *nav. dj.* (v. bilj. 23), str. 64-65.

ograničit ću se samo na one iskaze koji sadrže nešto novo. Iako su ti iskazi često pomiješani s nekim ondašnjim nazorima, treba ih istaknuti jer su za našu temu *vrlo važni*.

Po Tomi brak između muža i žene treba da bude *ravnopravna zajednica, društvo jednakih*,¹³² pa stoga muž ne smije napustiti svoju ženu. Kad bi to smio, brak ne bi bio ravnopravna zajednica, nego bi žena u njemu bila sluškinja.¹³³

Muž bi još zbog drugog razloga nanio ženi nepravdu ako bi je napustio u njezinoj starijoj dobi. Uzeo ju je za ženu u mladosti dok je bila plodna i lijepa,¹³⁴ pa bi stoga bilo »protiv prirodne pravičnosti«¹³⁵ ako bi je smio otpustiti kad izgubi plodnost i čar mladosti.

No nije samo riječ o ravnopravnosti i pravičnosti u bračnim odnosima, nego sami ti odnosi trebaju biti prožeti *prijateljstvom*.¹³⁶ A kako je Aristotel već rekao da prijateljstvo može biti samo među jednakima,¹³⁷ onda i prijateljstvo među mužem i ženom iziskuje *jednakost*. Zato je brak pri-

132 *Summa contra Gentiles*, III, cap. 123, u izd. Pera (v. bilj. 83), br. 1962. – Valja ipak primijetiti da ni Toma ni Bonaventura ne shvaćaju tu ravnopravnost tako strogo kao mnogi danas. Srednjovjekovni teolozi, oslonjeni na Knjigu Postanka 3,12 (po Vulgati) i na Augustina (De civitate Dei, XII, c. 27), bili su svjesni da je žena dana muškarcu kao *družica (socia)*, a ne kao sluškinja. To izričito kažu Petar Lombardski (*Sent.* II, d. 18, cap. 2) i Bonaventura (*In II Sent.*, d. 18, a. 1, q. 1), koji pišu da je između muža i žene »neka jednakost uzajamnog druženja« (*quaedam aequalitas mutuae societatis*). Toma u *Sumi protiv pogana* (III, 124) govori o *aequa societas*, tj. o ravnopravnoj zajednici. A u *Sumi teologije* (I, q. 92, a. 3) reći će da »između muža i žene treba da bude veza druga i družice« (*socialis coniunctio*), a ne odnos između gospodara i sluškinje. No uza sve te iskaze ostaje *neka podčinjenost žene mužu*, s kojom se mnogo puta susrećemo u Tominim djelima, a koju on ne shvaća tako strogo kao mi danas. Iz II. dijela *Sume teologije* (II-II, q. 57, a. 4) razvidno je da Toma razlikuje u obitelji tri stupa pripadnosti ocu, dakle podčinjenosti, počevši od najveće do najmanje: 1. pripadnost slugu ili roba (taj je odnos označen kao *ius dominativum*; 2. pripadnost sina (i kćeri), u kojem se odnosu sastoji *ius paternum*; 3. pripadnost žene mužu, gdje vlada *ius oeconomicum*, dakle domaćinsko ili obiteljsko pravo. Time, dakako, odnosi između članovima obitelji nisu iscrpljeni, jer spomenuti ljudi nisu *samo* slugu, sinovi i kćeri, žena, nego su *ljudi*, dakle osobe, što povlači za sobom još neke druge odnose među ljudima (*ondje*, ad 2). Zaključimo: jednakopravnost – da, ali u društvenom smislu nego što je mi zamišljamo.

133 *Summa contra Gentiles*, III, 123, u izd. Pera (bilj. 83) br. 2962: Si ergo vir desertere possit uxorem, non esset aequa societas viri ad mulierem, sed servitus quaedam es parte mulieris. (Kad bi dakle muž smio napustiti ženu, ne bi to bila jednakopravna zajednica muža i žene, nego neko ropstvo žene.)

134 *Ondje*, br. 2991: ...tempore, quo et decor et fecunditas si adsunt... (...u vrijeme dok je posjedovala čar i plodnost...).

135 *Ondje*: ...damnum inferret mulieri, contra naturalem aequitatem (...nanio bi ženi štetu, protiv prirodne pravičnosti).

136 *Ondje*, br. 2964; III, 124, br. 2972-2973.

137 ARISTOTEL, *Nikomahova etika*, VIII, 5, 1157 b 36 (u Ladanovu prijevodu, Zagreb, Globus-SNL, 1988, str. 173): »Jer se kaže se 'prijateljstvo je jednakost', što se najviše nalazi u prijateljstvu dobrih.«

jateljstvo među *slobodnim ljudima*, a ne među gospodarom i sluškinjom.¹³⁸

Ta prijateljska ljubav treba da bude velika, čak najveća. »Čini se da između muža i žene vlada *najviši stupanj prijateljske ljubavi*«, piše Toma.¹³⁹ Svijest supružnika da su nerazdruživo povezani potiče ih na još *vjerniju međusobnu ljubav*.¹⁴⁰

Držim da je to veliko obogaćenje u odnosu prema *Komentaru na Sentencije*, a to je ujedno i posljednja Tomina riječ o toj temi, jer u III. dijelu *Sume teologije*, zatečen smrću, nije stigao još jedanput obraditi tu problematiku.

138 *Summa contra Gentiles*, III, 124, u izd Pera (v. bilj. 83) br. 2972: ...non esset amicitia liberalis, sed servilis ...apud viros habentes plures uxores, uxores quasi *ancillariter* habentur (...ne bi to bilo prijateljstvo među *slobodnim ljudima*, nego među gospodarom i *sluškinjom*... kod ljudi koji imaju više žena, sa ženama se postupa kao *sa sluškinjama*). A u br. 2973: »Ako muž ima više žena, neće to biti prijateljstvo s jedne i druge strane. Prema tome neće biti prijateljstvo među *slobodnim ljudima* (*amicitia liberalis*), nego na neki način kao među slobodnom i *služinskom osobom* (*quodammodo servilis*).«

139 *Summa contra Gentiles*, III, cap. 123, br. 2964: *Inter virum et mulierem maxima amicitia esse videtur.* (Prijevod gore u tekstu.)

140 *Ondje*, br. 2965: Sic erit fidelior amor unius ad alterum (Tako će se naime razvijeti vjernija ljubav između jednoga i drugoga).

THOMAS AQUINAS ABOUT WOMAN (PART I)

Augustin Pavlović

Summary

The article is the continuation of a comprehensive discourse in which the author treats the doctrines of Aristoteles and Thomas Aquinas concerning woman. The first part is published in Obnovljeni život No. 6 (1990). In an attempt to discover and elucidate St. Thomas' thought, the author first mentions several important objections to his teaching about woman.

The author begins his systematic elaboration of both positive and negative aspects of Thomas' texts on woman, introducing the main themes on man as human being, wherein man and woman are treated equally. Those texts are emphasized which explicitly asserts woman being equal to man. The Author considers several aspects of St. Thomas' analyses of the nature and the characteristics of woman. It is wrong to attribute antifeminism to St. Thomas, it is the consequence of misunderstanding. The relationship of man and woman is characterized by natural equality. Woman and man both have their origin in God who is creator of universal nature. They both have the same aim God, the same human form, essentially the same way of realizing the purpose of human life.